

სსიპ ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ეკონომიკისა და ბიზნესის ფაკულტეტი

ეკონომიკის დეპარტამენტი

ლელა ჯახაია

აგრარული სექტორის ეკონომიკური პრობლემები
და მისი დაძლევის პერსპექტივები (აჭარის მაგალითზე)

ეკონომიკის დოქტორის აკადემიური ხარისხის
მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია

ავტორეფერატი

ბათუმი - 2018

ნაშრომი შესრულებულია ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეკონომიკისა და ბიზნესის ფაკულტეტის ეკონომიკის დეპარტამენტში.

სამეცნიერო ხელმძღვანელები: **მურმან ცეცხლაძე**
ეკონომიკის მეცნიერებათა კანდიდატი,
ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი
ნიკოლოზ ჩიხლაძე
ეკონომიკის მეცნიერებათა დოქტორი,
თეოლოგიის დოქტორი, აკაკი წერეთელის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის პროფესორი

უცხოელი შემფასებელი: **სიარიეი ლუკინი**
ეკონომიკის მეცნიერებათა დოქტორი, საერთაშორისო
მართვის დეპარტამენტის თავმჯდომარე, ბელარუსის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი.

შემფასებლები: **პაატა კოლუაშვილი**
ეკონომიკის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს
ტექნიკური უნივერსიტეტის პროფესორი, საქართველოს
სოფლის მეურნეობის მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსი
აზა იფშირაძე
ეკონომიკის დოქტორი, ქუთაისის
უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი
ირმა ჩხაიძე
ეკონომიკის მეცნიერებათა კანდიდატი, ბათუმის
შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ასოცირებული პროფესორი

სადოქტორო ნაშრომის დაცვა შედგება **2018 წლის 28 აპრილს, 12:00 საათზე**
ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეკონომიკისა და ბიზნესის
ფაკულტეტის სადისერტაციო საბჭოს მიერ შექმნილ სადისერტაციო კომისიის სხდომაზე.

მისამართი: ქ. ბათუმი, ნინოშვილის ქ. №35. აუდ. №430

სადისერტაციო ნაშრომის გაცნობა შესაძლებელია ბათუმის შოთა რუსთაველის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის ილია ჭავჭავაძის ბიბლიოთეკასა და ამავე უნივერსიტეტის ვებ.
გვერდზე (www.bsu.edu.ge)

სადისერტაციო საბჭოს მდივანი

ბიზნესის მართვის დოქტორი, ასისტენტ-პროფესორი:

ლეილა ცეცხლაძე

შესავალი

თემის აქტუალობა. საქართველოში, როგორც უძველესი აგროკულტურის ქვეყანაში ათასწლეულების განმავლობაში სოფლის მეურნეობას წამყვანი ადგილი ეჭირა. მრავალსაუკუნოვანმა ისტორიულმა ძნელბედობამ და საბჭოთა პერიოდის ადმინისტრაციულ-მბრძანებლურმა მმართველობამ ძლიერ დააზარალა ქართული სოფელი. დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ ექსტრემალურ ვითარებაში არასწორად წარმართულმა რეფორმებმა კიდევ უფრო გააჩანაგა სოფლის მეურნეობა.

ამჟამად საქართველოს ეკონომიკა მძიმე კრიზისშია. ეს განსაკუთრებით მწვავედ იგრძნობა სურსათის წარმოებაში, რაც პირველ რიგში გამოწვეულია იმით, რომ დღემდე გატარებული რეფორმები არ აღმოჩნდა ქმედითი და საკმარისი.

ქვეყნის ეროვნული ეკონომიკის დაახლოებით 17% პირდაპირაა დამოკიდებული სოფლის მეურნეობის სექტორზე, საშუალო მოსავლიანობა პოტენციურის მხოლოდ 1/3-ს შეადგენს. სახნავ-სათესი ფართობების დაახლოებით 1/3 არ გამოიყენება წარმოებაში. სურსათისა და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის იმპორტი 43%-ით სჭარბობს ექსპორტს. სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულია შრომისუნარიანი მოსახლეობის დაახლოებით 54%, იგივე მაჩვენებელი 1990 წელს მხოლოდ 25%-ს შეადგენდა.

მსოფლიოს ცივილიზებული თანასაზოგადოების მასშტაბური ძალისხმევის მიუხედავად სასურსათო პრობლემა კვლავ რჩება ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გლობალურ პრობლემად. გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის მონაცემებით თანამედროვე მსოფლიოში შიმშილობს ერთი მილიარდი ადამიანი.

ყოველივე აღნიშნულიდან გამომდინარე, შეიძლება ითქვას, რომ როგორც ადრე, ისე დღესაც აგრარული სექტორი და მისი ეკონომიკური პრობლემები აქტუალურია,

დიდ თეორიულ და პრაქტიკულ მნიშვნელობას იძენს, რამაც განაპირობა სადისერტაციო თემის არჩევანი.

ნაშრომში მთავარი ყურადღება გამახვილებულია აგრარული სექტორის პრობლემებზე, გადმოცემულია არსებული მდგომარეობის გაუმჯობესების გზები, როგორც სახელმწიფო, ისე აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მასშტაბით. სოფლის მეურნეობის კრიზისიდან თავის დაღწევის მიზნით მნიშვნელოვან პირობად მიჩნეულია აგრარულ სექტორში არსებული რესურსების ყაირათიანად გამოყენება, დარგების რაციონალურად შეთანაწყობა, აჭარის არ-ის სოფლის მეურნეობის თანამედროვე მდგომარეობის ანალიზი და სამომავლო განვითარების გეგმების შემუშავება უახლესი და შორეული პერიოდისათვის. აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგრარული სექტორის შესწავლა და უკეთესი შედეგებისათვის ამოცანების დასახვა, ფერმერულ და კოოპერაციულ მეურნეობებში არსებული ვითარების დადგენა და პრობლემების გაანალიზება.

კვლევის მიზანია - საქართველოში საბაზრო ურთიერთობების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე აგრარულ სექტორში არსებული ძირითადი ტენდენციების და კანონზომიერებების გამოვლენა, სოფლის მეურნეობაში პრივატიზაციის, რესტრუქტურისაციის ეკონომიკური შედეგების შეფასება, აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგრარულ სექტორში არსებული პრობლემების წარმოჩენა და მათი გადაწყვეტის გზების შემოთავაზება.

კვლევის მიზნიდან გამომდინარე დავსახეთ შემდეგი ამოცანები:

- მსოფლიო გამოცდილებაზე დაყრდნობით ფერმერული მეურნეობების და კოოპერატივების მნიშვნელობის გაანალიზება და მათი განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობების განსაზღვრა;

- სასოფლო-სამეურნეო მიწების კონსოლიდაციის სახელმწიფო სტრატეგიის აუცილებლობის დასაბუთება;
- აგრარული სექტორის განვითარებაში სახელმწიფოს როლის გაანალიზება და მისი მაქსიმალური ჩართულობის დასაბუთება სექტორის განვითარებაში;
- აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგრარულ სექტორში არსებული მდგომარეობის შესწავლა და მისი განვითარების ხელშემწყობი ღონისძიებების დასახვა;
- აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგრარული სექტორის ეკონომიკური ეფექტიანობის გაანალიზება.

კვლევის საგანს წარმოადგენს აგრარულ სექტორში არსებული პრობლემები და მათი განვითარების პერსპექტივები.

კვლევის ობიექტია როგორც საქართველოს, ასევე აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგრარული სექტორი და მასში მიმდინარე პროცესები.

კვლევის მეთოდოლოგიური და თეორიული საფუძვლები:

ნაშრომის თეორიულ და მეთოდოლოგიურ საფუძველს წარმოადგენს აგრარული სექტორის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების საყოველთაოდ აღიარებული პრინციპები და მეთოდები, ასევე ქართველ და უცხოელ მეცნიერთა სამეცნიერო ნაშრომები.

საკითხიდან გამომდინარე ნაშრომი ეყრდნობა: სახელმწიფო ინსტიტუტების ოფიციალურ მონაცემებს, ქვეყნის და აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში მოქმედი სამთავრობო და არასამთავრობო ორგანიზაციების კვლევებს, ჩვენ მიერ ჩატარებულ კვლევებს.

პრობლემის შესწავლის მდგომარეობა:

აგრარულ სექტორში ფერმერული და კოოპერაციული მეურნეობების განვითარების თავისებურებათა შესახებ თავიანთი მოსაზრებები აქვთ

ჩამოყალიბებული უცხოელ მეცნიერ-ეკონომისტებს: ფ. ჩადადს, პ. მავიმბელას, ნ. სელიანიჩოვს, ე. სნეგოვსკაიას. ასევე საყურადღებო მოსაზრებები აქვთ გადმოცემული თავიანთ ნაშრომებში საქართველოს აგრარული სექტორისა და ფერმერული მეურნეობების განვითარების პრობლემებზე ქართველ მეცნიერ-ეკონომისტებს: ვ. ბურკაძეს, ო. ქეშელაშვილს, პ. კოდუაშვილს, ო. ვაშაკიძეს, პ. გუგუშვილს, ჰ. გიორგაძეს, ა. გრიშკაშვილს, გ. შიხაშვილს, რ. მანველიძეს, ვ. პაპუნძეს, რ. ჯაბნიძეს, ნ. ჩიხლაძეს, მ. ცეცხლაძეს და სხვ. თუმცა, ჩვენი აზრით, აღნიშნული საკითხი სათანადოდ არ არის შესწავლილი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის პრობლემატიკის ფონზე. ამიტომ, შევეცადეთ ეს პრობლემა შეძლებისდაგვარად შეგვესწავლა და აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მაგალითზე წარმოვაჩინეთ აგრარული სექტორის ეკონომიკური პრობლემების გადაწყვეტის გზები, განვითარების პერსპექტივები.

კვლევის მეცნიერული სიახლე:

- წარმოჩენილია საქართველოს აგრარული სექტორის ეკონომიკური პრობლემები და შემოთავაზებულია მათი დაძლევის პერსპექტივები მიწის კონსოლიდაციის საფუძველზე;
- საქართველოს სოფლის მეურნეობის განლაგებაში და სპეციალიზაციაში, წარმოების სტრუქტურაში მომხდარი ცვლილებების ანალიზის საფუძველზე გამოვლენილია ამ პროცესში დაშვებული შეცდომები და ნაკლოვანებები;
- წარმოჩენილია ფერმერული მეურნეობების როლი აგრარულ სექტორში, ფერმერული მეურნეობების შესწავლის შედეგად ჩამოყალიბებულია საკუთარი შეხედულებები და შემოთავაზებულია კონკრეტული წინადადებები;
- აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგრარულ სექტორში არსებული კოოპერატივების შესწავლის ფონზე გამოვლენილია მათი განვითარების დადებითი

და უარყოფითი მხარეები და შემოთავაზებულია არსებული პრობლემების დაძლევის გზები.

სადისერტაციო ნაშრომის თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა: ნაშრომში წარმოდგენილ დებულებებს, დასკვნებს და რეკომენდაციებს შეუძლიათ არსებითი წვლილის შეტანა აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის, განსაკუთრებით მთიანი რაიონების სოფლის მეურნეობის განვითარებაში, მნიშვნელოვანია მისი როლი ასევე აგრარულ სექტორში ეკონომიკურ ურთიერთობათა სრულყოფის საქმეში.

რამდენადაც ნაშრომი წარმოადგენს აგრარული სექტორის ეკონომიკურ პრობლემებთან დაკავშირებულ მეცნიერულ კვლევას მთის რაიონების სოფლის მეურნეობის და მთლიანად აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგროსასურსათო სექტორის სფეროში, მას თეორიული ცოდნის დონის ამაღლებასთან ერთად, შეუძლია პრაქტიკული დახმარება გაუწიოს მსგავსი ბუნებრივ-ეკონომიკური პირობების მქონე რაიონებსა და ზონებს მეურნეობრიობის ახალი პროგრესული ფორმების შერჩევასა და დანერგვაში, მათ ორგანიზაციულ-სამართლებრივ მოწყობასა და შემდგომ განვითარებაში.

სადისერტაციო ნაშრომი მოიცავს 192 ნაბეჭდ გვერდს და შედგება შესავლის, ოთხი თავის, ათი ქვეთავის, დასკვნის, გამოყენებული ლიტერატურისა და დანართისაგან.

კვლევის მიზნებმა, ამოცანებმა და პრობლემის გადაჭრის ლოგიკამ განაპირობა სადისერტაციო ნაშრომის შემდეგი სტრუქტურა:

შესავალი

თავი 1. საქართველოს აგრარული სექტორის განვითარების პრობლემები

- 1.1. საქართველოს აგრარული სექტორის ეკონომიკური პრობლემები
- 1.2. აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის გეოგრაფიული, ბუნებრივი და ეკოლოგიური გარემო
- 1.3. აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტექნიკურ-ეკონომიკური გარემო

თავი 2. ფერმერული მეურნეობების როლი აგრარული სექტორის განვითარებაში

- 2.1. ფერმერული მეურნეობები, როგორც შესწავლის ობიექტი
- 2.2. ფერმერული მეურნეობების განვითარების პრიორიტეტული მიმართულებები საქართველოში
- 2.3. ფერმერების კოოპერირება და ეკონომიკური შედეგების ამაღლების გზები

თავი 3. სახელმწიფო რეგულირება და მხარდაჭერა, როგორც აგრარული სექტორის პრობლემების გადაწყვეტის მექანიზმი

- 3.1. სახელმწიფო რეგულირებისა და მხარდაჭერის როლი აგრარული სექტორის პრობლემების გადაწყვეტაში
- 3.2. სახელმწიფო რეგულირებისა და მხარდაჭერის აუცილებლობა და მსოფლიო გამოცდილება

თავი 4. აგრარული სექტორის განვითარების პირობები და ეკონომიკური ეფექტიანობა

- 4.1. აგრარული სექტორის განვითარება ევროპასთან თავისუფალი ვაჭრობის ფარგლებში

4.2. აგრარული სექტორის ძირითადი დარგების ეკონომიკური ეფექტიანობის
ამაღლების გზები

დასკვნები და წინადადებები

ბიბლიოგრაფია

დანართები

ნაშრომის ძირითადი შინაარსი

ნაშრომის პირველ თავში „საქართველოს აგრარული სექტორის განვითარების პრობლემები“ გაანალიზებულია საქართველოს აგრარული სექტორის ეკონომიკური პრობლემები, აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ბუნებრივ-ეკოლოგიური, ტექნიკურ-ეკონომიკური გარემო.

საქართველო მცირე ეკონომიკის მქონე, განვითარებადი ქვეყანაა 3 720.4 მილიონი მოსახლეობით. აქედან ქალაქად ცხოვრობს 57,2%, სოფლად კი 42,8%. საქართველოს ტერიტორია 69,700 კვადრატული კილომეტრია ანუ 7 მილიონი ჰექტარი. იგი მეტად მრავალფეროვანია თავისი მდიდარი ბუნებით, ფიზიკურ-გეოგრაფიული, ნიადაგობრივი და კლიმატური თავისებურებებით. ქვეყნის ტერიტორიის 1/3 ტყითაა დაფარული. სოფლის მეურნეობის სავარგულებისათვის გამოსადეგი მთელი სახნავი ფართობის მხოლოდ 40%-მდეა ათვისებული, რაც საკმაოდ დაბალია და თითოეულ მოსახლეზე 0,16 ჰექტარს შეადგენს.

საქართველო დაყოფილია 9 რეგიონად და 2 ავტონომიურ რესპუბლიკად (აფხაზეთი, აჭარა). სულ საქართველოში 65 რაიონი, 61 ქალაქი და 4488 სოფელია.

საქართველოში აგრარული სექტორი მრავალი პრობლემისა და გამოწვევის წინაშე დგას. პროდუქტიულობა ძალზე დაბალია. ქვეყანაში ხანგრძლივი, მაღალი დონის სიღარიბის ერთ-ერთი გამომწვევი მიზეზია საქართველოს სოფლის მეურნეობის მოდერნიზების კრახი. სავარგულების საერთო რაოდენობა 42%-ით შემცირდა.

სოფლის მეურნეობის პროდუქტიულობის თითქმის შეუცვლელი მდგომარეობა მშპ-ში (იხ. ცხრილი 1) რამდენიმე მიზეზითაა გამოწვეული: მიწების დანაწევრება, ცოდნისა და ტექნოლოგიების გადაცემის ნაკლებობა, სოფლის მეურნეობის პროდუქციის მაღალი ღირებულება და ძვირი ფინანსური რესურსები, თანამედროვე მექანიზაციის მომსახურების ნაკლებობა, ბაზრებზე ცუდი ხელმისაწვდომობა და ზოგადად დეგრადირებული სასოფლო ინფრასტრუქტურა.

ცხრილი 1

სოფლის მეურნეობის წილის დინამიკა მშპ-ში პროცენტებში

	2012	2013	2014	2015	2016	2017**
სოფლის მეურნეობა	8.6	8.4	9.3	9.2	9.3	8,9

წყარო: შედგენილია საქსტატის მონაცემებზე დაყრდნობით

** მონაცემი არ არის წლიური

სოფელი სერიოზულადაა დამოკიდებული სოფლის მეურნეობისაგან მიღებულ საარსებო წყაროებზე. ქვეყანა მეტწილად იმპორტზეა დამოკიდებული. სექტორის წინაშე რამდენიმე ძირითადი პრობლემა დგას: ინვესტიციების სიმცირე, კრედიტებზე შეზღუდული მისაწვდომობა (სექტორზე მთელი სესხების მხოლოდ 1% მოდის), სოფლის მეურნეობაში სათანადო კვლევითი, საგანმანათლებლო და სასწავლო სისტემის

ნაკლებობა, საირიგაციო სისტემების და სხვა ინფრასტრუქტურის სავალალო მდგომარეობა.

ქვეყნის აგრარული სექტორის განვითარებაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს როგორც ცალკეულ რეგიონებს, ასევე აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკას. მისი გეოგრაფიულ-ტერიტორიული მდებარეობა, ძლიერი დანაწევრებული რელიეფი, სიმაღლეთა დიდი ამპლიტუდა, კლიმატის, ფლორისა და ფაუნის მრავალფეროვნება და ამით გამოწვეული ბუნებრივი პირობების განსაკუთრებული სიჭრელე განსაზღვრავს სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგების არსებობის შესაძლებლობას.

აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკას უჭირავს 2900 კვ. კმ. სადაც ძირითადად არის შემდეგი ტიპის ნიადაგები: ზღვისპირა გორაკბორცვიან ზონაში - წითელმიწა ნიადაგები; მთა-ტყეთა ზონაში - ყვითელმიწა, ყომრალი ნიადაგები; ალპურ ზონაში - მთამდელოს კორდიანი ნიადაგები.

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკა დაყოფილია ხუთ მუნიციპალიტეტად: ქობულეთი, ხელვაჩაური, ქედა, შუახევი და ხულო.

აჭარის არ-ში სოფლის მეურნეობას ძირითადი მაკროფილემელი პროდუქციის სახეებში 40% უჭირავს. სოფლის მეურნეობის პროდუქციის სახეებია: ხორცი, რძე და რძის პროდუქტები, კვერცხი, მატყლი, ბოსტნეული, მარცვლეული, თაფლი და სხვა. სოფლის მეურნეობის დარგის განვითარების მაჩვენებლის ანალიზით დგინდება, რომ მნიშვნელოვანი წინსვლა ამ მიმართულებით არ არის, ხოლო რიგ შემთხვევებში მაჩვენებელი კლებადობით ხასიათდება. (იხ. ცხრილი 2)

ცხრილი 2

სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია (ათასი ტონა), მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის სულადობა (ათასი სული), ფუტკრის ოჯახი (ათასი)

დასახელება	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ლობიო	2.1	0.5	0.4	0.4	0.5	0.4	0.4	0.4
კარტოფილი	31.6	16.7	11.6	9	13.6	11.7	18.1	12.1
ხილი	12.7	8.2	5.7	8.5	12.1	14.4	11.6	14
ციტრუსი	32.6	78.3	24.3	44.8	51.9	84.6	51.4	65.3
ჩაი	0.5	0	1	0.7	1.1	1.1	0.2	0.9
რძე	49.7	37.9	30.4	29.8	35.2	35.3	43.7	36.5
მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი	87.7	87.5	79.3	87.7	86.1	86.7	95	86.1
ფუტკრის ოჯახი	9.1	21.2	37.4	49.3	55.2	61.9	56.1	40.3

წყარო: შედგენილია საქსტატის მონაცემებზე დაყრდნობით

დარგობრივ სტრუქტურაში მრეწველობას 36%-ით მეორე ადგილი უჭირავს. ამ სფეროს ძირითადი მიმართულებებია: სოფლის მეურნეობის პროდუქციის გადამამუშავება, ფრინველის ხორცისა და კვერცხის წარმოება, პურ-ფუნთუშეულის წარმოება, მომპოვებელ-გადამამუშავებელი წარმოება (საამშენებლო მასალები), ალკო-ჰოლიანი და უალკოჰოლო სასმელების წარმოება და სხვ. ყველა დანარჩენ სფეროებს (მშენებლობა, ვაჭრობა, სასტუმრო და რესტორნები, ტრანსპორტი, კავშირგაბმულობა და სხვა) - 24%-იანი სეგმენტი უჭირავს.

აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში მცირეა მოქმედი სასოფლო-სამეურნეო გაერთიანებები და მეწარმე სუბიექტები, რომელთა რიცხვი 2017 წლის 30 ივნისის მონაცემებით შეადგენდა 516 მეწარმე სუბიექტს. (იხ. ცხრილი 3)

ცხრილი 3

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგრარულ სექტორში რეგისტრირებული
მეწარმე სუბიექტები (2017 წლის 30 ივნისის მონაცემებით)

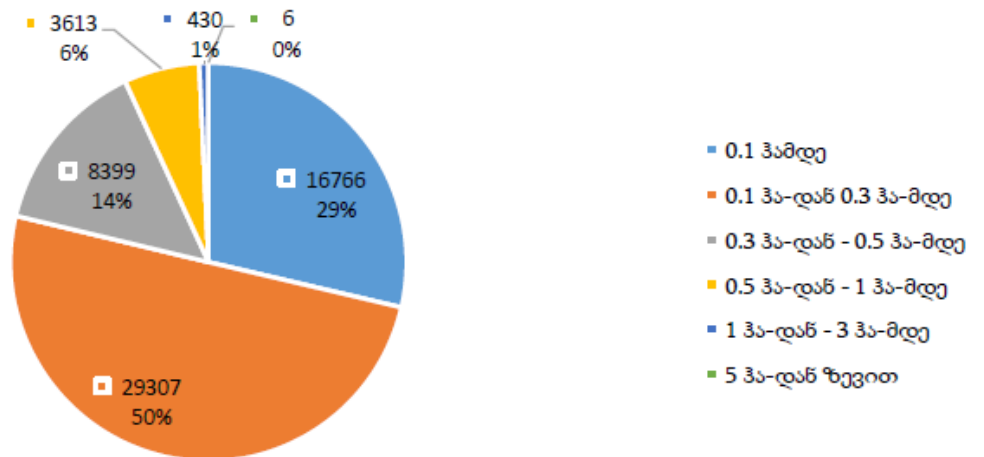
	მეცხოველეობა	მეფრინველეობა	მევენახეობა	მეფუტკრეობა	თევზსაშენი	მიწათმოქმედება	სანერგე მეურნეობა	სასათბურე მეურნეობა	მეთესლეობა
ბათუმის რეგიონალური ცენტრი									
შპს	8	2	12	28	3	22	4	3	-
ი/მ	11	3	20	50	5	32	6	3	-
ქობულეთი									
შპს	4	2	4	4	-	6	2	3	1
ი/მ	6	10	1	8	-	60	5	1	-
ხელვაჩაური									
შპს	2	-	3	2	2	12	2	2	-
ი/მ	6	1	4	4	3	18	5	7	-
ქედა									
შპს	2	-	3	1	1	3	1	1	-
ი/მ	2	1	10	3	2	6	2	2	-
შუახევი									
შპს	1	-	-	2	-	2	-	-	-
ი/მ	2	1	2	3	1	5	-	-	-
ხულო									
შპს	5	-	-	3	-	6	-	1	-
ი/მ	9	1	1	9	3	14	-	3	-
სულ									
შპს	22	4	22	40	6	51	9	10	1
ი/მ	36	17	38	77	14	135	18	16	0

წყარო: შედგენილია შემოსავლების სამსახურიდან გამოთხოვილი მონაცემების საფუძველზე

აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში ძირითადად გვხვდება ოჯახური მეურნეობის ფორმები, რომელთა ეკონომიკა სუსტია. მცირეა სოფლის მეურნეობის მომსახურე აგროცენტრებისა და სერვისცენტრების რაოდენობა. მათი მასალებითა და ტექნიკით აღჭურვის დონე არაადაკმაყოფილებელია. მნიშვნელოვან პრობლემას წარმოადგენს მიწების ფრაგმენტაცია. (იხ. დიაგრამა 1)

დიაგრამა 1

აჭარის რეგიონში ფიზიკურ პირებზე რეგისტრირებული სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების ფრაგმენტაციის მაჩვენებელი (ათასი ჰა)

წყარო: „აჭარის არ მიწის რესურსებისა და ნიადაგების აღწერა, მათი ტიპების დაცვის, ეროზიულობის, დეგრადირებულობისა და მოსავლიანობის ცვლილებების მიხედვით“, 2013 წ.

სოფლის მეურნეობა განვითარებულია ძირითადად ოჯახური მეურნეობების სახით და შესაბამისად ტექნოლოგიური სიახლეები მათ საქმიანობაში არ შეინიშნება ან მოძველებულია. ნედლეულის მიღება, მისი გადამუშავება და დასაწყობება ხდება მოძველებული მეთოდებით. მაგალითად, მემცენარეობაში არ ხორციელდება ხვნა-თესვისა და მოსავლიანობის ამაღლების თანამედროვე ტექნოლოგიების გამოყენება,

ნაკვეთებზე სასუქების შეტანის ნორმირება, აგროვალების დაცვა და სხვა. მეცხოველეობაში ნაკლები ყურადღება ექცევა ნახირის ჯიშობრივ გაუმჯობესებას, რძის ხარისხის ამაღლებასა და მისი რაოდენობის გაზრდას. ასევე არ არის დანერგილი ახალი ტექნოლოგიები პირუტყვის საკვების დამზადებაში, მოვლასა და შენახვაში, რძის მიღების, გადამუშავებისა და შენახვის პროცესში. შესაბამისად, წარმოებული პროდუქციაც ერთფეროვანია.

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის ყველაზე მნიშვნელოვან თავისებურებას წარმოადგენს ის, რომ მასში შემავალი ხუთი მუნიციპალიტეტიდან სამი - ქედა, შუახევი და ხულო ძირითადად მაღალმთიან რაიონებს წარმოადგენს, რაც მოითხოვს სოფლის მეურნეობის განვითარებისადმი განსაკუთრებული მიდგომების შემუშავებას.

ქობულეთის მუნიციპალიტეტი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მუნიციპალიტეტია, რომელიც ოფიციალური მონაცემებით ფლობს აჭარის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების 45%-ს, თუმცა ჩვენმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ იგი შეადგენს 27%-ს, რაც მთლიანობაში შეადგენს 19 552 ჰექტარს. მათ შორის 2 229 ჰექტარი სახნავია. ოჯახზე საშუალოდ მოდის 0,96 ჰა დამუშავებაში მყოფი მიწა, მათ შორის 0,11 ჰა სახნავი სავარგულია. სულზე გაანგარიშებით სასოფლო-სამეურნეო სავარგული მოდის 0,21 ჰა, სახნავი 0,02 ჰა.

ამჟამად ადგილობრივი ბოსტნეულით მოსახლეობის დაკმაყოფილების მაჩვენებელი მხოლოდ 10 - 15%-ის ფარგლებშია. მუნიციპალიტეტში განვითარებულია მეციტრუსეობა, მეჩაიეობა. მტკივნეულად აისახება გადამამუშავებელი მრეწველობის განუვითარებლობა ტრადიციული სტრატეგიული მეციტრუსეობისა და მეჩაიეობის დარგებზე. მეციტრუსეობის პროდუქციის ნედლეულის, როგორც ხარისხიანი ნაყოფის სასაქონლო სახით დამუშავების, ისე არასტანდარტული ნაწილის გადამამუშავების გზით

გამოყენების მოცულობითი მაჩვენებლები მკვეთრად შემცირებულია და ეს ტენდენცია უახლოეს მომავალში სავარაუდოდ არ შეიცვლება. ქობულეთის მუნიციპალიტეტში სეზონურად მოქმედებს ციტრუსოვანთა ნაყოფის დამფასოებელი საწარმოები. ჩაქვში - 3, ბობოყვათში - 1, ხუცუბანში - 1, ლედვაში - 1, ქაქუთში -1. ეს საწარმოები მცირე წარმადობისაა და ტექნიკური აღჭურვილობის დაბალი დონით ხასიათდებიან. არ მოქმედებს არცერთი საწარმო, რომელიც აწარმოებს ნაყოფის თანამედროვე ტექნოლოგიებით დამუშავებას (პარაფინირება, შეფუთვა და ა.შ.), რაც იწვევს ციტრუსოვანთა ნაყოფის ხარისხის შენარჩუნების ვადების შემცირებას. არ არის სამაცივრო და სასაწყობო მეურნეობები. ახლადშექმნილი ციტრუსების გადამამუშავებელი ქარხანა ტექნიკური და ტექნოლოგიური აღჭურვილობის თვალსაზრისით პასუხობს თანამედროვე სტანდარტებს, მაგრამ არ არის საკმარისი ციტრუსის მთლიანად გადამამუშავებისათვის. გარდა ამისა მუშაობს არასრული დატვირთვით, რის გამოც არასტანდარტული ნაყოფის უმეტესი ნაწილი გამოუყენებელი რჩება.

ქობულეთის მუნიციპალიტეტში შეიმჩნევა გარკვეული პოზიტიური ძვრები ჩაის გადამამუშავებელ მრეწველობაში, მაგრამ არსებული არასრულადაა გამოყენებული. ამჟამად ფუნქციონირებს სხვადასხვა სიმძლავრის ჩაის ნედლეულის გადამამუშავებელი საწარმოები, სოფელ კვირიკეში, დაბა ჩაქვში, ქობულეთში. იწარმოება ძირითადად შავი და მწვანე ჩაი, აგურა ჩაი და ა.შ. გარდა ახალი ბაზრების მოძიებისა და პროდუქციის კონკურენტუნარიანობისა, ერთ-ერთი მთავარი პრობლემაა ჩაის ფოთლის დამზადების სირთულე. ჩაის მეწარმე ფირმებს უმეტესად არ აქვთ საკუთარი ჩაის პლანტაციები და შემთხვევით მომწოდებლებზე არიან ორიენტირებულნი. ჩაის წარმოებაში ინვესტიციები ხორციელდება როგორც ადგილობრივი, ისე უცხოური რესურსების გამოყენებით, მაგრამ არასაკმარისი ოდენობით.

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ეკონომიკური სპექტრი დიდწილად სოფლის მეურნეობაზეა მიბმული. ეკონომიკის დანარჩენი დარგები მუნიციპალიტეტის ეკონომიკურ პროფილში ნაკლებადაა გამოკვეთილი.

გამოკვლევებმა გვიჩვენა, რომ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში სასაქონლო პროდუქციის მოცულობა კლებადი ტენდენციით ხასიათდება.. პრაქტიკულად, მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არ ხდება ხილისა და ბოსტნეულის გადამუშავება. ბიზნეს სექტორი არც მესაქონლეობის პროდუქციის კომერციულ დამუშავებას ეწევა ადგილზე. სიტუაციას ართულებს ის გარემოებაც, რომ მეორადი წარმოების სექტორი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის არც ერთ მუნიციპალიტეტში არ არის განვითარებული.

ხელვაჩაური მცირემიწიანი მუნიციპალიტეტია, რომელიც ფლობს აჭარის არ სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების 7 %-ს, რაც მთლიანობაში 5 093 ჰექტარს შეადგენს. სახნავ ფართობს 2 466 ჰექტარი უჭირავს. ოჯახზე საშუალოდ 0,29 ჰექტარი დამუშავებაში მყოფი მიწა მოდის, მათ შორის 0,14 ჰექტარი სახნავი სავარგულია. ერთ სულზე გაანგარიშებით სასოფლო-სამეურნეო სავარგული მოდის 0,08 ჰა, სახნავი 0,03 ჰა.

ქედის მუნიციპალიტეტის ეკონომიკური სპექტრიც ხელვაჩაურის მსგავსად დიდწილად სოფლის მეურნეობაზეა მიბმული. ეკონომიკის დანარჩენი დარგები მუნიციპალიტეტის ეკონომიკურ პროფილში ნაკლებადაა გამოკვეთილი. სხვა მუნიციპალიტეტებთან შედარებით ქედაში უკეთესადაა განვითარებული მრეწველობა. დარგის გარკვეულ სეგმენტებში მოქმედებს რამდენიმე კომერციული საწარმო, რომლებიც ბაზარზე ფარდობითი უპირატესობით შედარებით სტაბილურად ფუნქციონირებენ. მინერალური წყლების ბაზარზე ფირმა „კოკოტაური“ და თევზის რეწვის მიმართულებით შპს „აკავრეთა“.

ქედა მცირემიწიანი სასოფლო-სამეურნეო მუნიციპალიტეტია, სადაც კონცენტრირებულია აჭარის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების 6.9 %, სულ 5 016 ჰექტარი. აქედან სახნავი ფართობი 2 389 ჰექტარია, ოჯახზე საშუალოდ 1,2 ჰექტარი დამუშავებაში მყოფი მიწა მოდის, სახნავი კი 0.59 ჰა, ერთ სულზე გაანგარიშებით სასოფლო-სამეურნეო სავარგული მოდის 0,24 ჰა, სახნავი 0,11 ჰა.

მუნიციპალიტეტი მიწათმოქმედების საკმაოდ რისკიან ზონაშია მოქცეული. გარანტირებული მოსავლის მისაღებად რწყვა აუცილებელია. მაღალია ეროზიული პროცესები. შესაბამისად, აქტიურად მიმდინარეობს ნიადაგის ზედა ნაყოფიერი ფენების წარეცხვა.

ამ ეტაპზე მუნიციპალიტეტში სოფლის მეურნეობის პროდუქციის გადამამუშავებელი არცერთი საწარმო არ ფუნქციონირებს. ქედის მუნიციპალიტეტში მემცენარეობა სოფლის მეურნეობის დარგის ერთ-ერთი ძირითადი მაპროფილებელი მიმართულებაა. დიდი პოტენციალია მევენახეობის განვითარებისათვის, ვინაიდან არის იშვიათი და უნიკალური ჯიშები. ზოგადი ტენდენციით ანალიზურ პერიოდში პრაქტიკულად ყველა კულტურის მიხედვით სახეზე გვაქვს, როგორც ნათესი ფართობების, ისე მოსავლიანობის მეტ-ნაკლებად კლებადი ტენდენცია. ჩვენ მიერ ჩატარებულმა კვლევებმა გვიჩვენა, რომ კლების დინამიკა უფრო მაღალი ამპლიტუდით ხასიათდება, ვიდრე ეს ოფიციალური სტატისტიკური მონაცემებითაა წარმოდგენილი. ეს მეტწილად მოსავლიანობასთან მიმართებაში შეინიშნება. თუმცა ცალკეულ კულტურების ფართობებზეც ვრცელდება.

შუახვევის მუნიციპალიტეტის ეკონომიკაც უმეტესწილად სოფლის მეურნეობაზეა დამოკიდებული. ეკონომიკური კვლევებით ვლინდება, რომ მუნიციპალიტეტში კომერციალიზაციის შესაძლებლობები დროთა განმავლობაში სულ უფრო და უფრო კლებით ხასიათდება. მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე პრაქტიკულად არ არის

ხილისა და ბოსტნეულის გადამამუშავებელი წარმოება. არც მესაქონლეობის პროდუქციის კომერციული დამუშავება ხდება. მეცხოველეობის პროდუქციის გადამამუშავებას აწარმოებს მხოლოდ ერთი საწარმო „ანგო XXI“, რომლის შესაძლებლობები მცირეა. სიტუაციას ართულებს ის გარემოებაც, რომ არც ამ მიმართულებით არსებობს საწარმოები აჭარის არ სხვა მუნიციპალიტეტებში.

შუახევი აჭარის მაღალმთიანი მუნიციპალიტეტია, რომელიც მცირემიწიანია და ფლობს აჭარის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების 20%-ზე ნაკლებს, რაც მთლიანობაში 14 480 ჰექტარს შეადგენს. აქედან სახნავი ფართობი დაახლოებით 1 643 ჰექტარია. ოჯახზე საშუალოდ 3,23 ჰექტარი დამუშავებაში მყოფი მიწა მოდის, მათ შორის 0,36 ჰექტარი სახნავი სავარგულია. ერთ სულზე გაანგარიშებით სასოფლო-სამეურნეო სავარგული მოდის 0,63 ჰა, სახნავი 0,07 ჰა.

ხულოს მუნიციპალიტეტის ეკონომიკური სპექტრი ასევე ძირითადად სოფლის მეურნეობას ეფუძნება. ხულოს მუნიციპალიტეტი ფლობს აჭარის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების 32,6%-ს, რაც მთლიანობაში 23 700 ჰექტარს შეადგენს. აქედან სახნავი ფართობი 2 463 ჰექტარია. თითოეულ ოჯახზე საშუალოდ 3,16 ჰექტარი დამუშავებაში მყოფი მიწა მოდის, მათ შორის 0,33 ჰექტარი სახნავი სავარგულია. ერთ სულზე გაანგარიშებით სასოფლო-სამეურნეო სავარგული მოდის 0,66 ჰა, სახნავი 0,07 ჰა.

მუნიციპალიტეტი მიწათმოქმედების რისკის ზონაშია მოქცეული. გარანტირებული მოსავლის მისაღებად საჭიროა მორწყვითი ღონისძიებების გატარება. მეწყრული პროცესების საწინააღმდეგოდ აუცილებელია დაშრობითი სამუშაოების ჩატარება. მაღალია ეროზიული პროცესები. შესაბამისად, აქტიურად მიმდინარეობს ნიადაგის ზედა ნაყოფიერი ფენების წარეცხვა.

ეკონომიკური ანალიზი მიანიშნებს იმაზე, რომ ხულოს მუნიციპალიტეტი დროთა განმავლობაში სულ უფრო და უფრო ღრმად განიცდის სირთულეს კომერციალიზაციის

თვალსაზრისით. პრაქტიკულად, მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არ არის წარმოდგენილი ხილისა და ბოსტნეულის გადამამუშავება (თუნდაც პირველადი). ადგილზე არ ხორციელდება არც მესაქონლეობის პროდუქციის მიღება-დამუშავება. სოფელ დიოკნისში ფუნქციონირებს ერთადერთი რძის გადამამუშავებელი საწარმო, რომელიც შეიქმნა 2015 წელს და აწარმოებს ისეთ პროდუქციას, როგორცაა: ყველი, კაიმალი, ნადული. საწარმო ორიენტირებულია მხოლოდ აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ბაზარზე.

აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში ჩვენ მიერ განხორციელებული კვლევებიდან ვლინდება, რომ მწვავედ დგას საკვლევ-საგანმანათლებლო დაწესებულებების საკითხი, რომელთა მეშვეობითაც შესაძლებელი იქნებოდა ტექნოლოგიური სიახლეების გაცნობა და დანერგვა. იშვიათად იმართება სასოფლო-სამეურნეო გამოფენები, რაც ასევე დადებითად იმოქმედებდა სხვადასხვა ტექნოლოგიური ინოვაციების გავრცელების პროცესზე.

ცალკეული მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე განხორციელებული კვლევის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ რესპოდენტთა უმრავლესობას მიაჩნია სამომავლო პერსპექტივის საგნად აუთვისებელი რესურსების გამოყენება. თუ რა საკითხებზეა საჭირო ყურადღების გამახვილება მუნიციპალიტეტებში, პასუხი ერთგვაროვანია: პროდუქციის რეალიზაცია, ბოსტნეულის გადამამუშავება, ხილის გადამამუშავება, ხორც-პროდუქტების წარმოება, კრედიტის ხელმისაწვდომობა, ინფორმაციული უზრუნველყოფა.(იხ. ცხრილი 4)

ცხრილი 4

**აჭარის არ აგრარულ სექტორში გადასაჭრელი პრობლემების
პრიორიტეტულობა კვლევის შედეგების მიხედვით**

	ქობულეთი	ხელვაჩაური	ქედა	შუახევი	ხულო
	%	%	%	%	%
პროდუქციის რეალიზაცია	40	30	30	30	30
ხილის გადამუშავება	10	15	5	5	5
ბოსტნეულის გადამუშავება	10	5	15	5	5
ხორც-პროდუქტების წარმოება	10	15	20	20	25
კრედიტები	15	15	10	20	15
ინფორმაციული უზრუნველყოფა	15	20	20	20	20

წყარო: ჩატარებული კვლევის შედეგები

საყურადღებოა, რომ ბოლო პერიოდში მნიშვნელოვანი ძვრები შეინიშნება ინფორმაციული უზრუნველყოფის თვალსაზრისით. 2017 წლის 31 აგვისტოს ქედაში შეიქმნა „აგროპედია“, რომელიც წარმოადგენს აგრო-ბიბლიოთეკას, სადაც მოცემულია ათასამდე სტატია და მასალა სხვადასხვა აგრო ღონისძიებისა თუ სერვისის შესახებ. იგი საპილოტე-სადემონსტრაციო პროექტია.

ნაშრომის მეორე თავში „**ფერმერული მეურნეობების როლი აგრარული სექტორის განვითარებაში**“ განხილულია ფერმერული მეურნეობები, მათი განვითარების პრიორიტეტული მიმართულებები საქართველოში, ფერმერების კოოპერირებისა და მათი ეკონომიკური შედეგების ამაღლების გზები.

ანალიზი გვიჩვენებს, რომ საქართველოში ფერმერული მეურნეობები განვითარების საწყის სტადიაში იმყოფებიან. ისინი ჯერჯერობით არ არიან საბაზრო ურთიერთობების სრულყოფილი ნიშნების მატარებელი. დარგის განვითარებისათვის აუცილებელია მსოფლიოს წამყვანი ქვეყნების გამოცდილების გაზიარება არსებული ბუნებრივ-სამეურნეო პირობების სპეციფიკისა და აგრარული მეურნეობის მრავალსაუკუნოვანი გამოცდილების საფუძველზე ჩამოყალიბებული ტრადიციების გათვალისწინებით.

თუ შევადარებთ საქართველოს აგრარული სექტორისა და ფერმერული მეურნეობების სტრუქტურულ მაჩვენებლებს ამერიკის შეერთებული შტატების და ევროგაერთიანების ქვეყნების მონაცემებს, შემდეგ სურათს მივიღებთ: ამერიკის შეერთებული შტატების ერთი ფერმერული მეურნეობა სურსათით უზრუნველყოფს საშუალოდ 126 მაცხოვრებელს, გერმანიაში - 144 მაცხოვრებელს, ევროგაერთიანების ქვეყნებში - 51-ს, ხოლო საქართველოში კი, თუ დამატებული ღირებულების რეალურ მოცულობას მივიღებთ მხედველობაში, დღევანდელი მონაცემებით, ერთ დასაქმებულს საშუალოდ თავის გამოკვებაც კი არ შეუძლია და რომ არა სხვა, არააგრარული საქმიანობა, სოფლად შიმშილი დაისადგურებდა.

ამერიკის შეერთებულ შტატებში ერთი ფერმერული მეურნეობის მიერ გამოყენებული სასოფლო-სამეურნეო სავარგულის საშუალო სიდიდე 190,2 ჰა-ს შეადგენს, გერმანიაში - 30,3 ჰა-ს, ევროგაერთიანების ქვეყნებში -17,4 ჰა-ს, საქართველოში კი - 1,5 ჰა-ს.

სოფლის მეურნეობაში დასაქმებულთა რიცხოვნობა ამერიკის შეერთებულ შტატებში 2,9 მლნ. ადამიანს შეადგენს, რაც დასაქმებულთა 1,6 %-ია, გერმანიაში - 2,9%-ს, ევროგაერთიანების ქვეყნებში - 5,0%-ს, ხოლო საქართველოში - 54%-ს.

თუ მეურნეობებს დავაჯგუფებთ მათ მიერ გამოყენებული სასოფლო-სამეურნეო სავარგულთა ზომების მიხედვით, მივიღებთ შემდეგ სურათს: ამერიკის შეერთებულ შტატებში 1-დან 5 ჰა-მდე სავარგულით სარგებლობს ფერმერული მეურნეობების ძალზედ მცირე რაოდენობა - 0,2%, გერმანიაში - 31,7%, ევროგაერთიანების ქვეყნებში - 56,4%, საქართველოში კი - 98,4%.

5-დან 50 ჰა-მდე სავარგულით ამერიკის შეერთებულ შტატებში სარგებლობს ფერმერული მეურნეობების - 60,4%, გერმანიაში - 55,7%, ევროგაერთიანების ქვეყნებში - 35,7%, საქართველოში კი - 1,5%.

50 ჰა-ზე მეტი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულით აშშ-ში სარგებლობს ფერმერული მეურნეობათა - 39,4%, გერმანიაში - 12,6%, ევროგაერთიანების ქვეყნებში - 7,9%, ხოლო საქართველოში მხოლოდ - 0,1%.

მეცნიერთა ერთი ნაწილი გლეხურ და ფერმერულ მეურნეობებს აიგივებს ერთმანეთთან, მეორე ნაწილი კი განასხვავებს. ეკონომიკურ მეცნიერებათა დოქტორი ო. ვაშაკიძე მიიჩნევს, რომ გლეხური მეურნეობა უმარტივესი ფორმის, ძირითადად, ნატურალური ტიპის მეურნეობაა, რომელიც დაბალი საქონლიანობის დონით ხასიათდება, ემყარება მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის მიღწევის დონეს და საჭიროებს ხელით შრომას. ფერმერული მეურნეობა კი წმინდა სასაქონლო ტიპის მეურნეობაა, ხასიათდება საქონლიანობის მაღალი დონით და მაღალი მეცნიერული გაძღოლის სისტემის გამოყენებზეა დაფუძნებული. აქ შესაძლებელია დაქირავებული შრომის გამოყენებაც. ამავე დროს, მისი სიდიდე ბევრად აღემატება გლეხური მეურნეობისას. გლეხურ მეურნეობაში მხოლოდ ნარჩენი ზედმეტი პროდუქტი ღებულობს სასაქონლო ხასიათს, ფერმერულში კი ყველა პროდუქცია არის სარეალიზაციოდ გათვალისწინებული.

აკადემიკოსი ნ. ჭითანავა თვლის, რომ გლეხური და ფერმერული მეურნეობა ერთ ფორმად გლეხურ (ფერმერულ) მეურნეობად უნდა იქნეს განხილული, ხოლო საკომლო მეურნეობებს, მიიჩნევს საკარმიდამო მეურნეობად. აგრეთვე, აღნიშნავს, რომ გლეხური (ფერმერული) მეურნეობა, როგორც მეურნეობის უფრო ინტენსიური ფორმა, უპირატესად, სასაქონლო პროდუქციას აწარმოებს. ე.ი. პროდუქცია ძირითადად ბაზრისათვის იქმნება, საკარმიდამო მეურნეობებისგან განსხვავებით, რომლის პროდუქცია ძირითადად ოჯახს ხმარდება და ბაზარზე მხოლოდ ნამეტი გადის. პროფესორი ზ. ელიზბარაშვილი გლეხურ მეურნეობას აიგივებს ფერმერულ მეურნეობასთან და მას მიიჩნევს, როგორც დამოუკიდებელ საქონელმწარმოებელს.

ჩვენი აზრით, ეს ცნებები თანამედროვე ეკონომიკის თეორიასა და პრაქტიკაში აერთიანებენ სასოფლო-სამეურნეო წარმოების სხვადასხვა ტიპებს და რომელზეც ჩვენი მოსაზრება მდგომარეობს შემდეგში:

- გლეხური მეურნეობა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების უფრო ტრადიციული ორგანიზაციული ფორმაა, რომელიც ფერმერულ მეურნეობასთან შედარებით ხანგრძლივი ისტორიული პერიოდის განმავლობაში ვითარდებოდა და ყალიბდებოდა. გლეხური მეურნეობები ფოდალიზმამდეც არსებობდა, მაგრამ უფრო ტიპური იყო ფეოდალიზმის ეპოქისათვის. იგი არსებითად ნატურალური ან ნახევრად ნატურალური მეურნეობაა. გლეხური მეურნეობის მფლობელები, როგორც წესი, სოფლის გლეხთა სოციალური ფენის წარმომადგენლები არიან, მაშინ როცა ფერმერული მეურნეობის მფლობელები შეიძლება ხშირად ქალაქის სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენლები იყვნენ. ასეთ შემთხვევაში სრულიად შესაძლებელია გლეხური და ფერმერული მეურნეობების სამეურნეო სუბიექტებს განსხვავებული მიზნები ამოძრავებდეთ.

- გლეხური და ფერმერული მეურნეობების განმასხვავებელ ძირითად ნიშნად მიგვაჩნია ასევე წარმოების საქონლიანობის დონე. კერძოდ, გლეხური მეურნეობების სამეურნეო საქმიანობა ორიენტირებულია მისი წევრების პირადი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებაზე სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციით, ე.ი. გლეხურ მეურნეობებს აქვთ სამომხმარებლო, ნაწილობრივ სასაქონლო მიმართულება, მაშინ როდესაც ფერმერული მეურნეობები მთლიანად ორიენტირებული არიან საქონლური პროდუქციის წარმოებაზე.

- გლეხური და ფერმერული მეურნეობები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან სამუშაო ძალის გამოყენების ხასიათით. გლეხური მეურნეობა დაქირავებულ სამუშაო ძალას, როგორც წესი, იყენებს სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოების ძალზე მცირე ნაწილის შესასრულებლად, დაძაბულ პერიოდში დროებით, სეზონურად. გლეხურ მეურნეობაში წარმოების ძირითად და მუდმივ მონაწილეებად გვევლინებიან თვით მეურნეობის მფლობელი და მისი ოჯახის წევრები, რომლებიც წარმოადგენენ კიდევ გლეხური მეურნეობის წევრებს. ფერმერული მეურნეობები კი დაქირავებულ სამუშაო ძალას იყენებს მუდმივად, ამასთან ფერმერულ მეურნეობაში წარმოების მართვის ფუნქციას ხშირად ასრულებს არა მისი მფლობელი, არამედ დაქირავებული პროფესიონალი მენეჯერი.

- გლეხური მეურნეობები ფერმერული მეურნეობებისაგან განსხვავდებიან სპეციალიზაციის დონით. გლეხური მეურნეობები უფრო ფართოპროფილიანები არიან, რადგან მათი ძირითადი მიზანია სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციაზე წევრთა მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება. ფერმერული მეურნეობების ძირითადი მიზანი კი მოგების მომტანი საქონლური პროდუქციის წარმოებაა და ორიენტირებულნი არიან კომპლექსური მექანიზაციის უფრო სრულყოფილი საშუალებების გამოყენებაზე, შრომის პროდუქტიულობის განუხრელ ზრდაზე, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის

მიღწევების წარმოებაში დანერგვაზე, რაც კიდევ უფრო აღრმავებს მათ განსხვავებას გლეხურ მეურნეობებთან შედარებით.

მთელი რიგი უპირატესობების და დროის მოთხოვნებზე მორგებულობის გამო, საქართველოში ფერმერული მეურნეობების ფუნქციონირება სასოფლო-სამეურნეო წარმოების ორგანიზაციისა და განვითარების მაგისტრალური და სტრატეგიული მიმართულება უნდა გახდეს. მითუმეტეს, რომ ასეთი მეურნეობა, მიწის რაციონალურად გამოყენების საკმაოდ ეფექტური ფორმაა, რასაც მცირემიწიანი საქართველოსათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს.

მნიშვნელოვანია ასევე მცირემიწიანი ფერმერების გაერთიანება, როგორც მოსავლიანობის ამაღლების, ისე რეალიზაციის საკითხების მოგვარების თვალსაზრისით კოოპერატივების სახით. კოოპერატივების მაღალ მნიშვნელობაზე მიუთითებს ის მონაცემები, რომლებსაც ადგილი აქვს ევროპის განვითარებულ ქვეყნებში. მაგალითად, ერთ-ერთ მაღალგანვითარებულ ქვეყანაში - დანიაში კოოპერატივებს აქვს შემდეგი სახე: არსებობს სახამებლის მწარმოებელი კოოპერატივი, სადაც კარტოფილის სახამებლის წარმოების 85% გადის ექსპორტზე და იყიდება 40-ზე მეტ ქვეყანაში 170 000 ტ. წელიწადში. კარტოფილის სახამებელს აწარმოებს 5 საწარმო, რომელიც ეკუთვნის კოოპერატივს და აერთიანებს 3000-ზე მეტ ფერმერს. კოოპერატივი ფუნქციონირებს შემდეგი ძირითადი პრინციპებით: ფერმერი არის აქციების მფლობელი. თითოეული აქცია აძლევს უფლებასა და იმავდროულად ვალდებულებას 100 კგ. კარტოფილის ჩაბარებაზე (10 აქციის მფლობელს აქვს უფლება და ვალდებულება ჩააბაროს $10 \times 100 = 1000$ კგ. კარტოფილი). კარტოფილის ჩაბარების რიგს განსაზღვრავს საწარმო და ადგილზევე ანაზღაურებს პროდუქციის მინიმალურ ღირებულებას. სახამებლის გაყიდვის შემდეგ მიღებული მოგება ნაწილდება აქციების რაოდენობის მიხედვით. აქციების გაყიდვა ან გასხვისება ნებადართულია. აქციის ფასს

განსაზღვრავს კარტოფილის ფასი გაყიდვის მომენტისათვის. კოოპერატივის მართვას ახორციელებს კრება, რომელიც ირჩევს საწარმოს მმართველ დირექტორს კოოპერატივის წევრებიდან. კოოპერატივის წევრს აქვს მხოლოდ ერთი ხმა და ეს დამოკიდებული არ არის აქციების ფლობის რაოდენობაზე.

საქართველოში კანონი „სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივების“ შესახებ მიღებულ იქნა 2013 წლის 12 ივლისს, რომლის საფუძველზე 2016 წლის 31 დეკემბრის მდგომარეობით რეგისტრირებულია 1586 კოოპერატივი: აჭარაში - 153, სამცხე-ჯავახეთი - 360, ქვემო ქართლი - 221, კახეთი - 165, რაჭა-ლეჩხუმი - 137, იმერეთი - 134, სამეგრელო-ზემო სვანეთი - 123, შიდა ქართლი - 112, მცხეთა-მთიანეთი - 84, გურია - 49, თბილისი - 48. რომელთაგან 2016 წელს სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივის სტატუსი მიენიჭა 484 კოოპერატივს.

კოოპერატივების მუშაობის სტილი მეტ-ნაკლებად მოქნილია და დღევანდელი მოთხოვნილებების ადექვატური. ამას ადასტურებს ჩვენ მიერ აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მასშტაბით ჩატარებული კვლევის შედეგებიც. კვლევამ ნათლად აჩვენა, რომ კოოპერატივები აგრარული საქმიანობის განხორციელების საუკეთესო საშუალებაა და სახელმწიფოსაგან სათანადო ხელშეწყობის პირობებში ამცირებს პრობლემებს დარგში, ქმნის მეტი სარგებლის მიღების შესაძლებლობას ერთიანი ძალისხმევით. გამოკითხულები ერთხმად აღიარებენ კოოპერატივის დადებით მხარეებს და უჭირთ ნაკლოვანებების დასახელება.

კვლევის მონაცემების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ არსებული რეალობა ბევრად უფრო რთულია, ვიდრე წარმოდგენილი. არის პრობლემები, რომლებიც დროულად რეაგირებას საჭიროებს, რადგან მათ გააჩნია მასობრივი ხასიათი. ეს პრობლემა გამოიხატება იმაში, რომ არ ფლობენ მიწას საკუთრებაში, რაც სტაბილურ განვითარებას უშლის ხელს.

გამოკითხვის ერთ-ერთ მიზანს წარმოადგენდა, თუ რა პრობლემებია სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის წარმოების სფეროში და შეიცვალა თუ არა არსებული პრობლემები კოოპერატივების შექმნის შედეგად.

რესპოდენტთა თითქმის 90% აღნიშნავს, რომ შემსუბუქდა პრობლემები არსებული ხელშეწყობის საფუძველზე, საქმიანობის ერთიანი პრინციპიდან გამომდინარე, თუმცა ჯერ კიდევ ბევრი რამ არის გასაკეთებელი. ყურადღებას ამახვილებენ ისეთ მოწყობილობაზე, როგორცაა მოტობლოკი, რაც ადრინდელთან შედარებით ბევრად აადვილებს სამუშაო პროცესს.

ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პრობლემად აღიარებენ მიწების ფრაგმენტაციას, რომელიც პრობლემას ქმნის, როგორც ეკონომიკური საქმიანობის, ისე ფინანსების მოზიდვის თვალსაზრისით.

გამოკითხულთა 99% მიიჩნევს, რომ სესხები სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობისათვის არ არის ხელმისაწვდომი, საკუთარი სახსრებით კი არასაკმარისია და ვერ ახერხებენ სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობისათვის საჭირო მოწყობილობების და სხვა საშუალებების შეძენას. (იხ. ცხრილი 5)

ცხრილი 5

**აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის სასოფლო-სამეურნეო
კოოპერატივების გამოკითხვის შედეგები**

N	შეკითხვა	პასუხები	შედეგები %-ობით
1	რა არის კოოპერატივის შექმნის საფუძველი?	მხარდაჭერა ერთობლივი მუშაობა	95 5
2	როგორ დაახასიათებდით	დადებითად	98

	კოოპერატივს?	უარყოფითად	2
3	არის თუ არა განსხვავება ადრინდელ და ახლანდელ პრობლემებს შორის?	დიახ	90
		არა	10
4	არის თუ არა სესხები ხელმისაწვდომი?	დიახ	1
		არა	99
5	თვლით თუ არა, რომ კოოპერატივები საუკეთესო საშუალებაა ქვეყანაში აგრარული სექტორის განვითარებისათვის?	დიახ	100
		არა	0

წყარო: ჩატარებული კვლევის შედეგები

საზღვარგარეთის განვითარებულ ქვეყნებში მდიდარი გამოცდილებაა დაგროვილი ფერმერული მეურნეობების, კოოპერატივების განვითარების თვალსაზრისით. საჭიროა ამ გამოცდილების გათვალისწინება, რომელთა უნარიანი გამოყენება ბევრადაა დამოკიდებული იმაზე, თუ როგორ მეცნიერულად დასაბუთებელ პროგრამას შევადგენთ ამ მიმართულებით. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, როგორ მიზანმიმართულად გამოვიყენებთ და განვახორციელებთ პრაქტიკულად. მხოლოდ ამ გზით შეიძლება მივაღწიოთ აგრარულ სფეროში ფერმერული მეურნეობების, კოოპერატივების განვითარების სასურველ შედეგებს.

ნაშრომის მესამე თავში „სახელმწიფო რეგულირება და მხარდაჭერა, როგორც ეკონომიკური ეფექტიანობის პრობლემების გადაწყვეტის მექანიზმი“ განხილულია სახელმწიფო რეგულირებისა და მხარდაჭერის როლი აგრარული სექტორის

პრობლემების გადაწყვეტაში, დასაბუთებულია მსოფლიო გამოცდილების გაზიარების აუცილებლობა.

აგრარული წარმოების სახელმწიფო რეგულირება რთული და მრავალწახნაგოვანი სისტემაა. მისი განხორციელება საქართველოში ძირითადად ორი მიმართულებით არის შესაძლებელი:

1. სასოფლო-სამეურნეო ნედლეულისა და პროდუქტების ბაზრის ფორმირება;
2. ადგილობრივ მწარმოებელთა ინტერესების დაცვა.

პირველი მიმართულება მოიცავს საბაზრო სფეროს ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებულ ღონისძიებათა კომპლექსს, რომელთაგან ცენტრალური ადგილი უკავია პროდუქციის მწარმოებლების შემოსავლებისა და გაწეული ხარჯების რეგულირების პოლიტიკას.

მეორე მიმართულება ითვალისწინებს ისეთი პოლიტიკის გატარებას სახელმწიფოს მხრიდან, რომელშიც მაქსიმალურად იქნება გათვალისწინებული საშინაო ბაზრის დაცვა. ჩვენი ქვეყნის აგრარულ სექტორში სახელმწიფოს მხარდაჭერის შემაფერხებელი ფაქტორებია ის, რომ განსაზღვრული არ არის თვითრეგულირების საბაზრო და სახელმწიფო ზემოქმედების მექანიზმების ოპტიმალური თანაფარდობა, ასევე ჩამოყალიბებულია სახელმწიფო რეგულირების გრძელვადიანი მეცნიერული კონცეფცია.

სახელმწიფოს მხრიდან, საქართველოს აგრარულ სექტორში, აუცილებელია სათანადო ყურადღება მიექცეს სოფლის მეურნეობის მოქნილი მიზნობრივი პროგრამების შემუშავებას, რომლებშიც გათვალისწინებული იქნება ადგილობრივი წარმოების პრიორიტეტული მიმართულებები.

საქართველოში ამჟამად მოქმედი აგრარული პოლიტიკა ამ სექტორში არსებული პრობლემების გადაწყვეტას ვერ უზრუნველყოფს. პირიქით, ჩატარებული რეფორმების

გატარებისას დაშვებულმა შეცდომებმა მნიშვნელოვნად შეასუსტა აგროსასურსათო სექტორის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა და პროდუქტიულობა, რაც სხვა მიზეზებთან ერთად ქვეყანაში ეკონომიკური კრიზისის წარმოშობის ერთ-ერთ სერიოზულ მიზეზად იქცა.

ჩვენი ქვეყნის თავისებურებები (რეგიონული მრავალფეროვნება, მათი თავისებურებები, გარდამავალი ეკონომიკის მდგომარეობა და ა.შ.) მოითხოვს სახელმწიფოს მხრიდან უფრო აქტიურ ქმედებებს, ქვეყნის ეკონომიკურ სივრცეში დისპროპორციების აღმოსაფხვრელად, რთული რეგიონალური პრობლემების გადასაწყვეტად, ქვეყნის რეგიონების მდგრადი განვითარებისათვის პირობების შესაქმნელად.

განსაკუთრებული ყურადღება უნდა დაეთმოს რეგიონებს რთული კლიმატური პირობებით (მთის რეგიონები), რომელთა ეკონომიკის დარგობრივ სტრუქტურაში აგრარული სფერო დიდი წილითა და რთული სოციალური ფონით არის წარმოდგენილი. ასეთებს მიეკუთვნება საქართველოს რეგიონების 90%, აგრეთვე აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკა.

ყურადღება უნდა გამახვილდეს რეგიონული ეკონომიკის ისეთ ფორმაზე, როგორცაა კლასტერი, რაც გულისხმობს თავმოყრას, კონცენტრაციას არსებული პროდუქციისა და მისი გადამამუშავებელი საწარმოსი, რაც უზრუნველყოფს დანახარჯების მინიმუმამდე დაყვანას.

საქართველოში სოფლის მეურნეობის განვითარების ხელშეწყობის მიზნით 2012 წელს დაარსდა ა(ა)იპ სოფლის მეურნეობის პროექტების მართვის სააგენტო (ARMA), რომელიც ახორციელებს სოფლის მეურნეობის სამინისტროს მიერ ინიცირებულ პროექტებს და მართავს სხვადასხვა დაქვემდებარებულ სასოფლო-სამეურნეო და

გადამამუშავებელ საწარმოებს. მისი მისიაა საქართველოს სოფლის მეურნეობის განვითარების ხელშეწყობა, ხოლო ძირითადი ფუნქციები:

ა) სოფლის მეურნეობის სამინისტროს მიერ ინიცირებული პროექტების დაგეგმვა და მართვა;

ბ) დაქვემდებარებული სასოფლო-სამეურნეო და გადამამუშავებელი საწარმოების მართვა.

სააგენტო სახელმწიფო პროექტის „აწარმოე საქართველოში - სწრაფი განვითარებისათვის“ ფარგლებში დღეისათვის ახორციელებს შემდეგ პროექტებს:

1. დანერგე მომავალი;
2. ჩაის პლანტაციის რეაბილიტაციის პროგრამა;
3. აგროსაწარმოების ხელშეწყობის პროგრამა;
4. შეღავათიანი აგროკრედიტი;
5. გადამამუშავებელი და შემნახველი საწარმოების თანადაფინანსების პროექტი;
6. აგროდაზღვევა;
7. აწარმოე საქართველოში;
8. სეზონური პროექტები.

2016 წელს პროექტით „დანერგე მომავალი“ ქვეყნის მასშტაბით ისარგებლა 259-მა ბენეფიციარმა, საკვლევი, აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკიდან მხოლოდ ერთმა ბენეფიციარმა, რომლის თანადაფინანსება შეადგენდა 61.361 ლარს.

„შეღავათიანი აგროკრედიტის“ პროექტით სულ ისარგებლა 1699-მა ბენეფიციარმა, აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში მხოლოდ 14-მა, რომელთაგან 4-მა მიიღო სესხი 190.000 ლარის ოდენობით, ხოლო 10-მა - 652.700 დოლარის ფარგლებში.

„სოფლის მეურნეობის პროდუქციის გადამამუშავებისა და შემნახველ საწარმოთა თანადაფინანსების“ პროექტით ქვეყნის მასშტაბით სარგებლობს 31 ბენეფიციარი,

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მასშტაბით მხოლოდ 1 ბენეფიციარი. პროექტის დაფინანსება შეადგენს 1 მლნ. ლარს.

„აგროდაზღვევის პროგრამა“ პროექტით მოსარგებლე ბენეფიციართა რაოდენობა შეადგენს - 18.795-ს, აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში - 5.790-ს, რომელთა სადაზღვევო პრემია შეადგენს 1.509.298 ლარს.

2011 წლიდან კომპანია „ალიანს ჯგუფი ლიზინგი“ ახორციელებს აგრო ლიზინგს, რომელიც განკუთვნილია სასოფლო-სამეურნეო, აგრო-გადამამუშავებელი და სხვა ანალოგიური საქმიანობის მქონე ყველა ფიზიკური და იურიდიული პირისათვის სოფლის მეურნეობის პირველადი პროდუქციის მიღებაში და გადამამუშავებაში გამოყენებული დანადგარების, საწარმოო ასაწყობი კონსტრუქციებისა და სპეციალური დანიშნულების ტექნიკის ლიზინგით მისაღებად სეზონური დაფარვის გრაფიკით, მინიმალური თანადაფინანსებით 20%-დან. 2012-2013 წწ. სალიზინგო მომსახურება ხელმისაწვდომი გახდა თბილისის გარდა ქუთაისში, ბათუმში, ზუგდიდში, წალკასა და რუსთავში.

საქართველოში 2017 წლის ბიუჯეტის პროექტის მიხედვით, სოფლის მეურნეობის დაფინანსება 57 მლნ. ლარით შემცირდა 2016 წელთან შედარებით, რომელიც 321.350 მლნ. ლარს შეადგენდა. სოფლის მეურნეობის სამინისტროს განმარტებით, აღნიშნული შემცირება უკავშირდება მცირემიწიან ფერმერთა ხელშეწყობის პროგრამის გაუქმებას. ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ქვეყნები, სადაც მაღალია ცხოვრების დონე და მოსახლეობის შემოსავლები, გამოირჩევიან სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის მწარმოებლების მხარდაჭერის მიზნით სოლიდური თანხების გამოყოფით. მაგალითად, აშშ-ში იგი ტოლია 46,5 მილიარდი დოლარის (მთლიანი შიდა პროდუქტის 1%), ევროკავშირის ქვეყნებში - 121,4 მილიარდი აშშ დოლარის (1,3%), იაპონიაში - 48,7 მილიარდი აშშ დოლარის (მთლიანი შიდა პროდუქტის 1,4%).

დასახულ მიზნებთან შეუსაბამობაში მოდის ქვეყნის მთავრობის გადაწყვეტილება 2017 წლის 1 იანვრიდან მცირე, ოჯახური ფერმერული მეურნეობებისათვის ხელშეწყობის გაუქმების შესახებ, რაც გამოიხატა „სასოფლო-სამეურნეო ბარათების“ გაუქმებაში. აღნიშნული ბარათი ფერმერს აძლევდა ორასი ლარის ფარგლებში სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების საქონლის შეძენის შესაძლებლობას, რაც გარკვეულ შეღავათს წარმოადგენდა მისთვის.

სახელმწიფოს მხრიდან განხორციელებული პროექტები ხელს უნდა უწყობდეს სოფლის მეურნეობის გრძელვადიან, მდგრად განვითარებას. ისეთი სამეწარმეო გარემოს შექმნას, რომელიც შედეგად მოიტანს ქვეყანაში წარმოებული აგროპროდუქციის რაოდენობრივ და ხარისხობრივ ზრდას. კონკურენტუნარიანი, მაღალხარისხიანი პროდუქციის გამოშვებას, სასურსათო უსაფრთხოების მაღალ დონეს და ექსპორტის ზრდას. თუმცა არსებული რეალობა გვიჩვენებს, რომ აღნიშნული პროექტები რეალურ შედეგებს არ იძლევა. ამის მიზეზია თითოეული პროექტის ხელმიუწვდომლობა და მოუქნელობა.

აგრარული სექტორის ეკონომიკურ წარმატებას საძირკველი უნდა ჩაეყაროს მიწის კონსოლიდაციის გზით. მიწის კონსოლიდაციის მქონე ქვეყნებში კონსოლიდაციის პროექტებზე ძირითად პასუხისმგებელ ორგანოს სოფლის მეურნეობის სამინისტროები წარმოადგენენ და კონსოლიდაციის ინსტრუმენტები ძირითადად სოფლის განვითარების სტრატეგიებსა და პროგრამებშია ჩართული.

საქართველოში აღნიშნული პროგრამების განხორციელება ხელს შეუწყობს მიწების ეტაპობრივ გამსხვილებას და ნაკვეთების საშუალო ზომის ზრდას. გამსხვილებული ნაკვეთები საშუალებას მისცემს მათ მოსარგებლებს გაზარდონ მეურნეობების მასშტაბი და შესაბამისად ეფექტიანობა. რაც მნიშვნელოვან როლს

ითამაშებს დარგის კონკურენტუნარიანობის ამაღლებაში და სოფლის მეურნეობის მოდერნიზაციაში.

ნაშრომის მეოთხე თავში „აგრარული სექტორის განვითარების პირობები და ეკონომიკური ეფექტიანობა“ განხილულია აგრარული სექტორის განვითარების ძირითადი ასპექტები ევროპასთან თავისუფალი ვაჭრობის ფარგლებში, აგრარული სექტორის ძირითადი დარგების ეკონომიკური ეფექტიანობის ამაღლების გზები.

ბოლო პერიოდში ევროკავშირი საქართველოს ერთ-ერთი უმსხვილესი სავაჭრო პარტნიორია და მისი წილი იმპორტის საერთო მოცულობაში 30%-ს, ხოლო ექსპორტისა - 20%-ს შეადგენს, რაც მუდმივად უარყოფით სავაჭრო ბალანსს განაპირობებს. სხვა (ძირითადად, დამოუკიდებელ სახელმწიფოთა თანამეგობრობის წევრი) ქვეყნებისგან განსხვავებით, ვაჭრობის, განსაკუთრებით კი, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებით ვაჭრობის ხელისშემშლელი ფაქტორებია: მაღალი ტარიფები, არასატარიფო ღონისძიებებით გამოწვეული დაბრკოლებები. ამ კონტექსტში 2013 წლის ნოემბერში ასოცირების შეთანხმების პარაფირებამ, როგორც საქართველოსა და ევროკავშირს შორის შეთანხმების რატიფიცირების პირველმა ნაბიჯმა, ხოლო მეორეს მხრივ, შეთანხმებამ ღრმა და ყოვლისმომცველი თავისუფალი სავაჭრო სივრცის შესახებ, როგორც ასოცირების შეთანხმების ნაწილმა, მნიშვნელოვნად შეამცირა სავაჭრო ბარიერები ქართული პროდუქციის გატანისას და შექმნა ახალი შესაძლებლობები, როგორც საგარეო ვაჭრობის მომდევნო დივერსიფიცირებისა და განვითარების, ასევე ვაჭრობის შედეგად მოტანილი სარგებლის ზრდის თვალსაზრისით.

საქართველოს სოფლის მეურნეობის პროდუქტის ექსპორტის გაზრდისა და გამრავალფეროვნებისათვის საჭიროა ყურადღება გამახვილდეს შემდეგ საკითხებზე:

- ზოგადი ხელშეწყობის პროგრამის განხორციელება საქართველოს აგროექსპორტის მხარდასაჭერად მაღალშემოსავლიან ქვეყნებში, როგორცაა ევროკავშირი;

- საქართველოს აგრარული განათლებისა და კვლევითი სიმძლავრის განახლება;
- აგრარული და საკვები პროდუქტების წარმოებაში მუშებისა და მენეჯერების მომზადების გაუმჯობესება.

- ინვესტირება შიდა სატრანსპორტო ინფრასტრუქტურაში.

აგროექსპორტის ზრდა მოითხოვს შესაბამის სავაჭრო პოლიტიკურ გარემოს. სავაჭრო შეთანხმებებით ახლანდელ და პოტენციურ სავაჭრო პარტნიორებთან საჭიროა ნდობის გაზრდა, ინვესტირებისა და ვაჭრებისთვის უცხოურ ბაზრებზე წვდომის პირობების შექმნა.

2016 წლის მონაცემებით, საქართველოდან ექსპორტირებულია 692.2 მლნ აშშ დოლარის ღირებულების აგროსასურსათო პროდუქცია, რაც 13.1%-ით აღემატება 2015 წლის და 35.6%-ით აღემატება 2012 წლის ანალოგიურ მონაცემებს. აღნიშნულ პერიოდში, ქვეყნის მთლიან ექსპორტში აგროსასურსათო პროდუქციის ხვედრითი წილი 33%-ს შეადგენს. ძირითადად ექსპორტირებულია: თხილი (26%), ღვინო (16%), სპირტიანი სასმელები (13%), მინერალური და მტკნარი წყლები (12%), მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი (5%), თევზი (2%), უალკოჰოლო გაზიანი სასმელები (2%), ციტრუსი (2%) და სხვ.

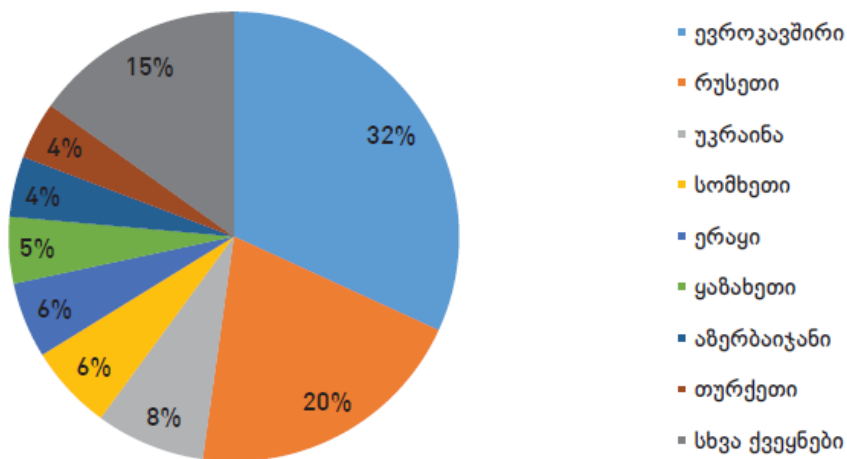
2016 წელს საქართველოს აგროსასურსათო პროდუქტების ექსპორტი 88 ქვეყანაში განხორციელდა. ღრმა და ყოვლისმომცველი თავისუფალი სავაჭრო სივრცის შესახებ შეთანხმება ხელს უწყობს ვაჭრობის განვითარებას ევროკავშირის ქვეყნებთან და საექსპორტო ბაზრების დივერსიფიცირებას. ევროკავშირში 2016 წელს ექსპორტირებული აგროსასურსათო პროდუქციის ღირებულება 221 მლნ აშშ დოლარს

შეადგენს და ორჯერ აღემატება 2012 წლის მაჩვენებელს. 2016 წლის მონაცემებით, საქართველოში იმპორტირებულია 1.1 მლრდ აშშ დოლარის ღირებულების აგროსასურსათო პროდუქცია, რაც 4%-ით ნაკლებია წინა წლის მაჩვენებელზე. ქვეყნის მთლიან იმპორტში აგროსასურსათო პროდუქციის ხვედრითი წილი 14.7%-ს შეადგენს. ძირითადად იმპორტირებულია: თამბაქო (10%), ხორბალი (8%), შაქარი (6%), შინაური ფრინველის ხორცი (5%), შოკოლადის ნაწარმი (5%), მცენარეული ზეთი (4%), ფქვილოვანი საკონდიტრო ნაწარმი (3%).

საქართველოში 2016 წელს აგროსასურსათო პროდუქციის იმპორტი განხორციელდა 105 ქვეყნიდან. საგარეო ვაჭრობის მონაცემების მიხედვით, უარყოფითი სავაჭრო სალდო შემცირდა 25%-ით. (იხ. დიაგრამა 2 და 3)

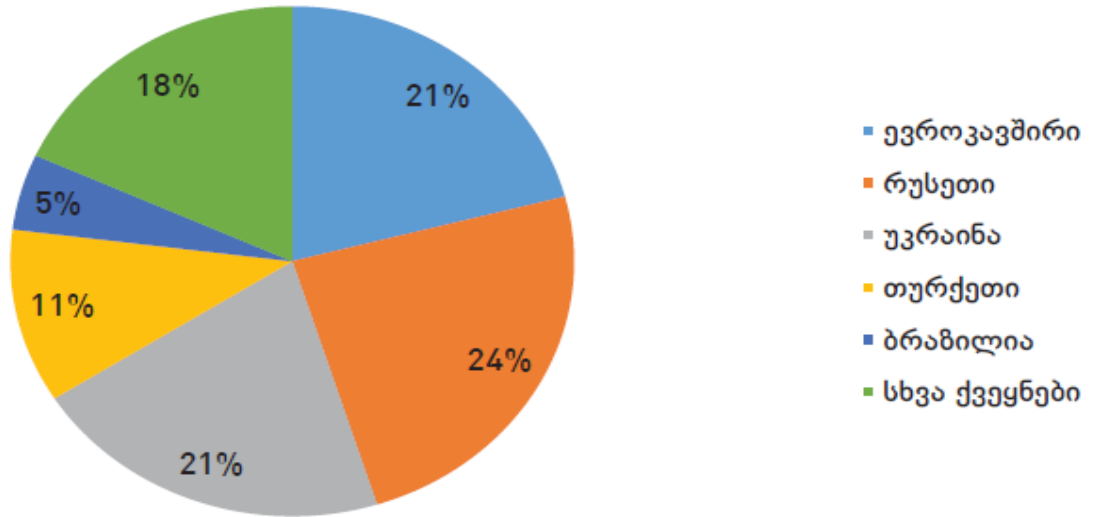
დიაგრამა 2

საქართველოს აგროსასურსათო პროდუქციის ძირითადი საექსპორტო ბაზრები (2016 წელი)

დიაგრამა 3

აგროსასურსათო პროდუქციის ძირითადი იმპორტიორები
(2016 წელი)

წყარო: საქართველოს სოფლის მეურნეობის სამინისტროს წლიური ანგარიში, 2017

საქართველო ე.წ. ნეტო იმპორტიორი ქვეყანაა, რაც გულისხმობს, რომ კვების პროდუქტებზე მოთხოვნის მეტი წილის (დაახლოებით 80%-ის) უზრუნველყოფა იმპორტის ხარჯზე ხდება. იმპორტირებული საქონლის ანალიზი გვიჩვენებს, რომ საქართველო დამოკიდებულია იმპორტზე შემდეგი პროდუქტების მიხედვით: ხორბალი, თამბაქოს პროდუქტები, ხორცის პროდუქტები და მცენარეული ზეთები, ასევე, მარცვლეულის გადამამუშავებით მიღებული კვების პროდუქტები. ზემოთ ჩამოთვლილი პროდუქციის მოყვანას ესაჭიროება დიდძალი მიწის რესურსები და მექანიზაციის მაღალი დონე, რაშიც საქართველოს არ გააჩნია კონკურენტული უპირატესობა.

ექსპორტირებული საქონლის 10 წამყვანი ჯგუფის დინამიკის ანალიზი (2013-2016 წწ.) იმედის მომცემია, მაგრამ აქვე მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული, რომ

მიუხედავად იმისა, თხილი წარმოადგენს საქართველოდან ბოლო წლებში განხორციელებული ექსპორტის წამყვან პროდუქტს, მისი მდგრადი წარმატება დიდწილად დამოკიდებული იქნება ფასების დინამიკაზე მიწასა და მუშახელზე ახლო პროგნოზირებად მომავალში. პროდუქციის წამყვანი 5 კატეგორიის დანარჩენ ქვეყნებში (ევროკავშირის გარდა) ექსპორტის მოცულობებში მოხდა მკვეთრი ცვლილება. საქართველოსთვის რუსული ბაზრის გახსნის შედეგად ნატურალური ყურძნისგან მიღებული ღვინის ექსპორტი 2012 წელთან შედარებით გაიზარდა 50%-ით, ხოლო მინერალური წყლების ექსპორტი 55%-ით. ამდენად, ბოლოდროინდელმა მოვლენებმა და ახალმა შესაძლებლობებმა ქართველი მწარმოებლებისთვის სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ექსპორტის სურათი შეცვალა. (იხ. ცხრილი 6)

ცხრილი 6

ძირითადი საექსპორტო პროდუქციის დინამიკა

პროდუქციის ექსპორტი, მლნ. აშშ დოლარი	2012	2013	2014	2015	2016	საშუალო
თხილი,(კაკალი), ახალი ან გამხმარი	69.956	75.13	130.08	83.659	166.712	105.109
არადენატურირებული ეთილის სპირტი, სპირტიანი ნაყენები	54.019	55.705	67.852	80.027	99.925	71.506
ნატურალური ყურძნის ღვინოები	31.99	41.138	54.103	64.87	127.85	63.992
წყლები, ბუნებრივი ან მინერალური	24.675	36.91	47.607	59.341	106.88	55.085
ხორბალი	3.248	7.242	6.169	52.062	47.743	23.293

მსხვილფეხა საქონლის ხორცი	16.90	19.310	28.21	39.267	47.630	30.265
წყლები, მინერალური და გაზირებული	10.684	14.666	15.051	20.888	17.441	15.746
ხორცი ცხვრის და თხის	17.05	13.42	14.944	18.162	15.54	15.82
ხილის და ბოსტნეულის წვენები	2.883	6.201	6.312	12.53	7.358	7.058
სიმინდი	1.097	2.650	9.95	7.678	12.581	5.000
ციტრუსები ახალი ან ხმელი	15.70	12.143	5.263	7.670	20.18	12.193

წყარო: საქართველოს სტატისტიკის ეროვნული სამსახური, 2017

საქართველოს სოფლის მეურნეობის საექსპორტო პროდუქცია არ გამოირჩევა მრავალფეროვნებითა და დიდი მოცულობით, ამიტომ იგი მსოფლიო ბაზარზე დაბალი კონკურენტუნარიანობით ხასიათდება.

საექსპორტო პოტენციალის გაზრდა სოფლის მეურნეობაში შეზღუდულია ფერმერული მეურნეობებისა და მიწის ნაკვეთების ფრაგმენტაციის გამო. ევროკავშირის სტანდარტებისა და სერტიფიცირების მოთხოვნების დაკმაყოფილება ინდივიდუალური ფერმერებისთვის გართულდება კოოპერატივებთან შედარებით, ისევე როგორც გაძნელება მათთვის რისკების აღება ახალ ბაზრებზე შესვლისა და თავიანთი პროდუქტის გატანის თვალსაზრისით, ევროკავშირის მაღალკონკურენტული ბაზრების გათვალისწინებით. ამჟამად, საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო სექტორში დომინირებს პირველადი წარმოების პროდუქცია, ფერმერული მეურნეობები პროდუქციას ძირითადად შიდა ბაზრისთვის აწარმოებენ, ნაწილი კი გააქვთ უცხოეთში, თუმცა კომპლექსური ღირებულებითი ჯაჭვის შექმნის გარეშე DCFTA-ს პოტენციური სარგებლის სრულად გამოყენება შეუძლებელი იქნება.

ეკონომიკური თვალსაზრისით დიდი მნიშვნელობა აქვს წარმოების ეფექტიანობას, რაც გულისხმობს წარმოების პროცესის შედეგიანობას. ურთიერთობა მიღწეულ შედეგსა და ცოცხალ და შესრულებულ სამუშაოს დანახარჯებს შორის თავის მხრივ ასახავს წარმოების რესურსების და მათი ეფექტიანი გამოყენების სრულყოფილების ხარისხს. პრობლემის წარმატებით გადაჭრა, რომელიც ყოველი სასოფლო-სამეურნეო საწარმოს (კომპანიის) წინაშე დგას, შესაძლებელია ასევე წარმოების ეკონომიკური ეფექტიანობის საფუძველზე.

დღეს აუცილებელია მაქსიმალურად გამოვიყენოთ სასოფლო-სამეურნეო რესურსების, როგორც სასურსათო, ასევე კომერციული შესაძლებლობები და პოტენციალი როგორც ქვეყნის მასშტაბით, ასევე აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში. პრაქტიკა აჩვენებს, რომ წარმატებულად ვითარდება დივერსიფიცირებული წარმოება, რომელსაც გააჩნია საკუთარი გადამამუშავება და გარანტირებული მარკეტინგი. აგრარული სფეროს განვითარების ინტერესები მკაცრად ითხოვს დამუშავებას, რელიზაციას და მისი ეფექტიანობის ამაღლებას მეცნიერებაზე დაყრდნობით. ასეთმა კონცეფციამ მაქსიმალურად უნდა გამოიყენოს მეცნიერების მიღწევები და მოწინავე პრაქტიკა, უნდა დაფუძნდეს სახელმწიფოს რეგულირება, ინდუსტრიული კავშირები, მოხდეს საგადასახადო, საკრედიტო და საფინანსო პოლიტიკის ოპტიმიზაცია, გაუმჯობესდეს მიწის და შიდა ეკონომიკური ურთიერთობები, მოხდეს წარმოების სტრუქტურული გარდაქმნა ბაზრის კონიუქტურის გათვალისწინებით, ბუნების და ეკონომიკური პირობების, წარმოების ეკოლოგიზაცია, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის მიღწევების გამოყენების ბაზაზე კოოპერაციის და აგრო მრეწველობის ინტეგრაციის განვითარება. აუცილებელია ყველა სფეროს მობილიზება, ზომების მიღება სამომხმარებლო ბაზარზე იმპორტული ექსპანსიისაგან სამამულო საქონლის დაცვისათვის.

ძირითადი დასკვნები და რეკომენდაციები

- ✓ ჩვენს ქვეყანაში ცივილიზებული ეკონომიკური ურთიერთობების დამკვიდრებისათვის, აგრარულ სექტორში მიმდინარე რეფორმების დინამიური გატარებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს საქართველოში, მათ შორის აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში ამა თუ იმ დარგის განვითარების ღრმა მეცნიერულ გაანალიზებას, ზუსტ შეფასებას და ეკონომიკური ეფექტიანობის დადგენას;
- ✓ აჭარის არ-ში შემავალი ხუთი მუნიციპალიტეტიდან სამი: ქედა, შუახევი და ხულო ძირითადად მაღალმთიანია, რომლებიც გამოირჩევიან რთული რელიეფით და ზონალურ-კლიმატური მრავალფეროვნებით, რამაც განაპირობა სოფლის მეურნეობის ტრადიციული დარგების ჩამოყალიბება. კერძოდ, მთის ზონაში უმთავრესად მეცხოველეობაა განვითარებული, ხოლო ბარში პრივილეგირებს მემცენარეობა.
- ✓ სოფლად მოსახლეობის საკვებით უზრუნველყოფის ძირითად წყაროს წარმოადგენს საკუთარ ნაკვეთზე მოყვანილი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია, რომელიც არ არის საკმარისი მათი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად. ამ პრობლემის დასაძლევად საჭიროდ მიგვაჩნია მოსახლეობის კოოპერატივებში ჩართულობა და მეტი შემოსავლების მიღების შესაძლებლობათა მაქსიმალურად გამოყენება;
- ✓ ამჟამად საქართველოს მოსახლეობის 43% სოფლად ცხოვრობს. აგრარულ სექტორში დასაქმებულია ქვეყნის ეკონომიკურად აქტიური მოსახლეობის 54%-ზე მეტი. სამწუხაროდ თითქმის უცვლელია ბოლო წლებში აგრარულ სექტორში წარმოებული პროდუქციის მოცულობა და მისი წილი ქვეყნის მთლიან შიდა პროდუქტში. 1996

წელს აგრარულ სექტორში წარმოებული პროდუქტის წილი მშპ-ში 33%-ზე მეტს შეადგენდა, დღეისათვის კი იგი ოთხჯერ შემცირდა და 9,3%-ს არ აღემატება, რაც შიდა ბაზრის მოთხოვნის მხოლოდ 14%-ს უზრუნველყოფს;

- ✓ ქვეყნის აგრარული პოლიტიკის ქვაკუთხედი და ერთ-ერთი უმთავრესი საკითხია სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებსა და მიწათსარგებლობასთან დაკავშირებული პრობლემები. მიწის რეფორმა, რომელიც გატარდა საქართველოში, ძალზედ შორს დგას მოწინავე მსოფლიო გამოცდილებისაგან და ეს არის ერთ-ერთი უმთავრესი მიზეზი იმ ღრმა კრიზისისა, რომელმაც ქვეყნის სოფლის მეურნეობა მოიცვა. მდგომარეობას ართულებს ისიც, რომ ეს მცირე ზომის მიწაც კი, ხშირად, ერთიან საზღვრებში არ არის მოქცეული. დანაწევრებულია ორ და მეტ ნაკვეთად, რაც უარყოფითად მოქმედებს შრომის პროდუქტიულობის ამაღლებაზე;
- ✓ ჩვენი აზრით, უმჯობესი იქნება სოფლის მეურნეობის განვითარების კონკრეტული სტრატეგიის შემუშავება უშუალოდ მუნიციპალიტეტების მიერ და ამ სტრატეგიის მიხედვით მოქმედება. საჭიროა ჩამოყალიბდეს მრავალწლიანი გეგმა, რომელიც ქართული სოფლის სწორი მიმართულებით განვითარებას შეუწყობს ხელს. წინააღმდეგ შემთხვევაში ადგილი ექნება სტიქიური და გაუაზრებელი პოლიტიკის გატარებას ამ სფეროში, რაც გრძელვადიან პერიოდში კიდევ უფრო ნეგატიურ შედეგებს მოგვითანს;
- ✓ ჩვენ მიერ ჩატარებული კვლევების მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მუნიციპალიტეტებში განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ინფორმაციულ უზრუნველყოფას. ნიადაგურ-კლიმატური პირობების გათვალისწინებით და აგროტექნიკის სწორი გამოყენებით შესაძლებელია მოსავლიანობის გაზრდა;
- ✓ კვლევამ გვიჩვენა, რომ ქედის მუნიციპალიტეტში მევენახეობის უნიკალური მიკროკლიმატური ზონა იძლევა მაღალი ხარისხის შუშხუნა ღვინომასალების

წარმოების საშუალებას. გაშენებულია ვაზის ისეთი ჯიშები, როგორცაა: ჩხავერი, ცოლიკოური, ოჯალეში, ალადასტური, საწური. წარმოების მასშტაბებით რა თქმა უნდა, ის ვერ იქნება მოცულობითი, მაგრამ აქცენტი უნდა გაკეთდეს მაღალ ხარისხსა და ბაზარზე ძვირადღირებული ღვინოების წარმოებაზე;

- ✓ რესპოდენტთა აზრით, ქედის, შუახევის და ხულოს მუნიციპალიტეტებში უპირველეს ამოცანად უნდა იქცეს პირველ რიგში მეცხოველეობის აღდგენა, მისი აღორძინება რეგიონში აამაღლებს მოსახლეობის ცხოვრების დონეს, ვინაიდან იგი არის მთელი რიგი ძვირფასი პროდუქტის მომცემი;
- ✓ კვლევის მიხედვით, გამოკითხულთა უმრავლესობა მნიშვნელოვან პრობლემად მიიჩნევს წარმოებული პროდუქციის რეალიზაციას. ისინი ერთხმად აღიარებენ კოოპერატივების აუცილებლობას, რომლებიც ხელშეკრულების საფუძველზე უზრუნველყოფენ ოჯახური მეურნეობებიდან პროდუქციის შესყიდვას, ტრანსპორტირებას, გადამუშავებას, დაფასობას და რეალიზაციას;
- ✓ საქართველოში ფერმერული მეურნეობა უნდა გაიმიჯნოს სამი სახის მეურნეობად:
 - შიდა (წვრილი ოჯახური) მეურნეობა - რომელიც არ არის ორიენტირებული ეკონომიკურ მოგებაზე, უშუალოდ ეწევა საქმიანობას და წარმოებულ პროდუქციას იყენებს მხოლოდ საკუთარი მოხმარებისათვის.
 - გლეხური (ოჯახური) მეურნეობა - სადაც საქმიანობაში ჩართული არიან ოჯახის წევრები, აწარმოებენ საკუთარი მოხმარებისთვის საჭიროზე მეტ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციას, ეწევიან ეკონომიკურ საქმიანობას, თუმცა ისინი არ არიან დარეგისტრირებული როგორც მეწარმე სუბიექტები.
 - ფერმერული (მსხვილი) მეურნეობა - რომელიც დარეგისტრირებულია, როგორც მეწარმე, ჰყავს დაქირავებული მუშები, აწარმოებს საქონლურ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციას და ორიენტირებულია მოგების მიღებაზე.

- ✓ საქართველოს ძირითადად ეკოლოგიურად სუფთა აგროპროდუქციით შეუძლია წარმატების მიღწევა და ევროპულ ბაზარზე დამკვიდრება. მისი მცირე მიწიანობიდან გამომდინარე, აქცენტი უნდა გაკეთდეს არა წარმოების მასშტაბებსა და რაოდენობრივ მაჩვენებლებზე, არამედ სასურსათო პროდუქციის უსაფრთხოებასა და ხარისხობრივ მაჩვენებლებზე;
- ✓ აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში რეგისტრირებულია 153 კოოპერატივი. ეს რიცხვი კიდევ უნდა გაიზარდოს, რადგან კოოპერატივი წვრილ საქონელმწარმოებლებს აძლევს შესაძლებლობას გაერთიანდნენ და აწარმოონ უფრო მეტი და კარგი ხარისხის პროდუქცია;
- ✓ მიღებული უნდა იქნეს პოლიტიკური გადაწყვეტილება და მიწების გამსხვილება სახელმწიფოს პრიორიტეტად გამოცხადდეს, რასაც ლოგიკურად უნდა მოჰყვეს სასოფლო-სამეურნეო მიწების კონსოლიდაციის სტრატეგიული ხედვისა და შესაბამისი გრძელვადიანი გეგმის შემუშავება;
- ✓ აუცილებელია საშუალო და გრძელვადიანი სტრატეგიების შემუშავება სასოფლო-სამეურნეო სექტორისთვის უშუალოდ მუნიციპალიტეტების მიერ და იმ სეგმენტების განსაზღვრა, რომლებშიც შესაძლოა კონკურენტულ უპირატესობას ფლობდეს.

ჩატარებული კვლევის საფუძველზე შესაძლებელია გაკეთდეს შემდეგი პრაქტიკული რეკომენდაციები, კერძოდ:

- აჭარის ავტონომიურ რესპუბლიკაში აგრარული სექტორის განვითარების მოქნილი სტრატეგიისა და მოქმედების გეგმის შემუშავება უშუალოდ მუნიციპალიტეტების მიერ;
- აგრარული სექტორის განვითარებისათვის მნიშვნელოვანი საკითხების, არსებული პრობლემების შესწავლა, გაანალიზება და ეფექტიანი ღონისძიებების გატარება.

- ყველა დაინტერესებული მხარის ძალისხმევის გაერთიანება და კოორდინაცია.
- კოოპერატივების განვითარების არსებული ნორმატიული ბაზის დახვეწა, თანადაფინანსების და დახმარებების გაფართოება.
- სახელმწიფოს მხრიდან განხორციელებული პროგრამების ხელმისაწვდომობა და მოქნილობა.

ვფიქრობთ, რომ კვლევის შედეგები ხელს შეუწყობს აგრარულ სექტორში არსებული პრობლემების დამლევას. ჩამოყალიბებული დასკვნები და რეკომენდაციები მტკიცე საფუძველს შექმნის აგრარული სექტორის ყველა დარგის განვითარებისათვის, მისი ეფექტიანობის თანამიმდევრულად ამაღლებისათვის. ყოველივე ეს კი ხელს შეუწყობს, როგორც მთლიანად ქვეყნის, ასევე აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის აგრარული სექტორის ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებას.

**სადოქტორო ნაშრომში მიღებული შედეგები ასახულია შემდეგ
სამეცნიერო სტატიებში:**

1. ჯახაია ლ. „სახელმწიფო ხელისუფლების რეგულირება და მხარდაჭერა მეურნეობის აგრარული სექტორის განვითარებაში“, ჟურნალი „ეკონომიკური პროფილი“, N16, გვ. 4-10, ქუთაისი, 2016.
2. ჯახაია ლ. „კოოპერატივების განვითარება საქართველოში“, ჟურნალი „ინოვაციური ეკონომიკა და მართვა“, N1, გვ. 60-66, ბათუმი, 2017.
3. ჯახაია ლ. „რეგიონის აგრარული სექტორის ეფექტიანი ფუნქციონირების საკითხები“, ჟურნალი „ეკონომიკა“, N6, გვ. 90-105, თბილისი, 2017.
4. ჯახაია ლ. „ფერმერული მეურნეობების განვითარება საქართველოში აგრარულ სექტორში“, ჟურნალი „ეკონომიკა“, N9-10, გვ. 21-36, თბილისი, 2017.
5. ჯახაია ლ. „მიწის კონსოლიდაცია - სოფლის მეურნეობის განვითარების უმნიშვნელოვანესი ინსტრუმენტი“, ჟურნალი „ინოვაციური ეკონომიკა და მართვა“, N3, გვ. 90-95, ბათუმი, 2017.

LEPL Batumi Shota Rustaveli State University

Faculty of Economy and Business

Department of Economy

Lela Jakhaya

**Economic problems in Agrarian Sector and its
Overcoming Prospects (on the example of Adjara)**

A b s t r a c t

of the thesis presented to obtain
Academic degree of Doctor of Economics

Batumi – 2018

The work is done in Batumi Shota Rustaveli State University
Economics and Business Faculty of Economics Department.

- Scientific Heads:** **Murman Tsetskhladze,**
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of Batumi Shota Rustaveli
State University.
Nikoloz Chikhladze,
Doctor of Economics, Doctor of Theology,
Akaki Tsereteli State University professor.
- Foreign Evaluator:** **Siarayi Lukin,**
Doctor of Economics, Chairman of the Department of
International Management,
Professor of Belarus State University.
- Evaluators:** **Paata Koghuashvili,**
Doctor of Economic Sciences, Georgia
Professor of Technical University, Georgia
Academician of Academy of Agricultural Sciences of Georgia
Aza Ipshiradze,
Doctor of Economics,
Associate professor of Kutaisi university
Irma Chkhaidze,
Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Of Batumi Shota Rustaveli State University

The defense of the Doctoral Thesis will be held on April 28, 2018, at 12:00
At the Dissertation Commission, created by the Dissertation Board of the Faculty of Economics and
Business of Batumi Shota Rustaveli State University.

Address: Batumi, Ninoshvili str. # 35. AUD. №430

The Dissertation thesis can be acquainted at Ilia Chavchavadze Library of Batumi Shota Rustaveli
State University and at the same University website. Page (www.bsu.edu.ge)

Secretary of the Dissertation Board

Doctor of Business Management, Assist. Professor:

Leila Tsetskhladze

Introduction

Urgency of Research. In Georgia, as in an ancient agricultural country, agriculture has been leading for millennia. The centuries-old historic hardship and the Soviet-era administrative and command-line governance have severely damaged the Georgian village. After the independence of the country, the reforms in the extreme situation of the country have further aggravated agriculture.

Currently Georgia's economy is in a severe crisis. Particularly acute crisis can be found in food production. This is mainly due to the fact that the production of goods is stopped in both, agriculture and industry, which puts the economy of the country as well as economies of regions, including the Autonomous Republic of Adjara, in a very difficult condition. In order to get out of the situation, it is necessary to work out the methods that will help to take over the crisis.

Approximately 17% of the country's national economy is directly dependent on the agricultural sector; the average yield is only 1/3 of the potential. Approximately 1/3 of arable land is not cultivated; import of food and agricultural products exceeds export with 43 per cent. Approximately 54% of the workforce is employed in agriculture; according to the data in 1990 it was only 25%.

Despite the huge efforts of the world's civil society, the food supply remains one of the major global problems. According to the data of the United Nations organization, one billion people are starving in the modern world.

The main attention in the work is drawn to the problems in the agrarian sector, the ways of improvement of the current situation in the whole the state including the Autonomous

Republic of Adjara. An important condition for the elimination of the agriculture crisis is the sensible use of the existing resources in the agrarian sector, rational combination of the fields, also the analysis of the current state of agriculture in the Autonomous Republic of Adjara and the elaboration of future development forecasts for the nearest and distant periods; studying the situation in the agrarian sector of the Autonomous Republic of Adjara and setting out tasks for better results, determining the situation in farming and cooperative farms and analyzing problems.

Depending on all these factors, it can be said that both the agricultural sector and its economic problems are relevant, as well as their theoretical and practical significance, which has led to the choice of the dissertation topic.

Research objective of the study is to identify the main trends and patterns in the agricultural sector at the present stage of the development of market relations in Georgia, assess the economic results of the restructuring of privatization in agriculture, and reveal the current problems in the agricultural sector of the Autonomous Republic of Adjara and work out the ways of solving the problems

Based on the research objectives, we set the following tasks:

- To analyze the importance of farming and cooperatives based on world experiences and define favorable conditions for their development;
- Reasoning the necessity of state strategy of consolidation of agricultural lands;
- To analyze the role of the state in the development of agrarian sector and to justify its maximum involvement in the development of the sector;
- To study the situation in the Agrarian sector of the Autonomous Republic of Adjara and set up activities to support its development;
- To analyze the economic efficiency of the agricultural sector of the Autonomous Republic of Adjara.

The research subject is the problems in the agrarian sector and the prospects of their development.

The research object is both the agrarian sector of Georgia and the Autonomous Republic of Adjara and the ongoing processes.

Methodological and theoretical basics of the research:

Theoretical and methodological basis of the thesis is the universally recognized principles and methods of economical and social development of the agricultural sector, as well as the scientific works of Georgian and foreign scientists.

Based on the issue, the work is based on the official data of state institutions, researches of governmental and non-governmental organizations operating in the Autonomous Republic of Adjara and Adjara, and the researches made by the authors of the represented thesis.

The state of studying the problem:

Foreign scientist-economists such as: F.Chadadi, P.Mavimbella, N.Selianinov, E.Snegovskaia, have their consideration on the peculiarities of the development of farming and cooperative farms in the agrarian sector. There are also remarkable opinions in the works of Georgian scientist-economists concerning the problems of development of Georgian agriculture and farming farms: V. Burkadze, O.Qeshelashvili, P. Koguashvili, O. Vashakidze, P. Gugushvili, H. Giorgadze, A. Grishikashvili, G. Shikhashvili, R. Manvelidze, V. Papunidze, r. Jabnidze, N. Chikhladze, M. Tsetskhladze and others. However, in our opinion, the mentioned issue is not properly studied on the background of problems in the Adjara region. Therefore, we have tried to solve this difficult problem as far as we can, and based on this, in the regional context, we have shown the ways to solve the economic problems of the agricultural sector and set up development prospects.

Research Scientific novelty:

- Economic problems of the agricultural sector of Georgia are presented and prospects of their overcoming based on land consolidation are proposed'
- Errors and shortcomings on the basis of analyzing the changes in the structure and production of the agriculture of Georgia and the specialization are revealed;
- The role of farming farms in the agricultural sector has been demonstrated, the views on this issue have been established and specific proposals have been offered;
- On the background of the study of the cooperatives existing in the Agrarian sector of the Autonomous Republic of Adjara, the advantages and disadvantages of their development are revealed and the ways of overcoming of existing problems are proposed.

Theoretical and practical meaning of the dissertation thesis: The regulations, conclusions and recommendations presented in the paper can be the substantial contribution to the development of agriculture in the Autonomous Republic of Adjara, especially in mountainous regions, its role is also important in the perfection of economic relations in the agricultural sector.

As far as the work is the scientific research related to the economical problems in the agricultural sector in the fields of the mountainous regions and the whole Autonomous Republic of Adjara, it can practically assist, together with the raise the level of the theoretical knowledge, the regions and agricultural zones with similar natural-economical conditions to choose and establish new progressive forms of farming, their organizational and legal arrangements and further development.

The dissertation work consists of 192 printed pages and is composed of four chapters, ten subchapters, conclusion, a literature list and an annex

The objectives, tasks and logic of problem solving have conditioned the following structure of the dissertation work:

Introduction

Chapter 1. The problems of development of the agrarian sector of Georgia

1.1. Economical problems of the agrarian sector in Georgia

1.2. Geographical, natural and ecological environment of the Autonomous Republic of Adjara

1.3. Technical-economical environment of the Autonomous Republic of Adjara

Chapter 2. The role of farming in the development of agrarian sector

2.1. Farming as the subject of studying

2.2. The priority directions of farming development in Georgia

2.3. Cooperating farmers and ways to increase economic outcomes

Chapter 3. State regulation and support as a mechanism for solving the problems of the region

3.1. The role of state regulation and support in solving problems of agrarian sector

3.2. The need for state regulation and support and world experience

Chapter 4. Conditions for agrarian sector development and economic efficiency

4.1. Development of agrarian sector in the framework of free trade with Europe

4.2. Ways of raising the economic effectiveness of the main sectors of the agricultural sector

Conclusion and proposals

Bibliography

Annexes

Main content of the work

The first chapter of the paper “**The problems of development of the agrarian sector of Georgia**” concerns to the economic problems of the agricultural sector of Georgia, the

natural-ecological, technical-economical environment of the Autonomous Republic of Adjara

Agrarian sector is an exceptional field of the economy, the development of which is based on certain natural conditions. Basic components of natural conditions are: landform, soils, climate, surface waters, useful minerals, plant and animal world.

The importance of natural conditions in the process of scientific-technical revolution and the international division of labor has not been decreased and will not happen in the future.

Georgia is a small economy and developing country with 3 720.4 million inhabitants. Of these, 57.2% live in urban areas, 42.8% in rural areas. The territory of Georgia is 69,700 square kilometers or 7 million hectares. It is very diverse with its rich nature, physical-geographical, soil and climatic peculiarities. 1/3 of the country's territory is covered with forests. Only 40% of all the arable land for agriculture land is used, which is quite low and 0.16 hectares is figures out for per inhabitant.

Georgia is divided into 9 regions and 2 autonomous republics (Abkhazia, Adjara). There are 65 regions, 61 cities and 4488 villages in Georgia.

The agricultural sector in Georgia faces many problems and challenges. Productivity is very low. One of the reasons for the long-term, high level of poverty in the country is the collapse of the modernization of Georgian agriculture. The total number of arable land has decreased by 42%.

Almost indispensable condition of agricultural productivity is caused by GDP (See the table 1) for several reasons: Land splitting, lack of knowledge and technology transferring, high cost of agricultural products and expensive financial resources, lack of modern mechanization services, poor access to markets and generally degraded agricultural infrastructure.

Table 1

Dynamics of agriculture share in GDP

	2012	2013	2014	2015	2016	2017**
Agriculture	8.6	8.4	9.3	9.2	9.3	8,9

It is compiled by us on the basis of Geostat data

** Data is not annual

The village is seriously dependent on subsistence sources from agriculture. The country is largely dependent on imports. There are several major problems facing the sector: reduction of investments, embargo announced by Russia, recession of world economy, limited access to credits(Only 1% of all loans on the sector), Lack of proper research, education and training system in agriculture, The unpleasant condition of irrigation systems and other infrastructure.

Discussing about the quantitative indicators of the plant and livestock products in last few years, it should be taken into consideration that the increase in agricultural production in the country is implemented mainly in an extensive way under the high risk conditions, as for the melioration, chemistry and other intensification factors of agricultural production, they are only used at a minimum level, that is why the yield of grain, potato, vegetable and other agricultural cultures is low in the country.

Individual regions, including the Autonomous Republic of Adjara make significant contribution in the development to the country's agrarian sector. Its geographical-territorial location, strong fragmented landform, great amplitude of height, climate, flora and fauna diversity and the exacerbation of natural conditions caused by this, determines the possibility of different fields of agriculture.

Autonomous Republic of Adjara occupies 2900 sq.km. There are mainly the following types of soil in the region: in the seaside hill zone - red lands; in the mountainous zone - yellow less fertile and thorny soils; in alpine zone – meadow grassy soils.

Autonomous Republic of Adjara is divided into five municipalities: Kobuleti, Khelvachauri, Keda, Shuakhevi and Khulo.

In the Autonomous Republic of Adjara major commercial agricultural products holds 40 per cents. The types of rural products are meat, milk and dairy products, eggs, wool, vegetables, cereals, honey and others. Analysis of agricultural sector development indicates that there is not any significant progress in this regard, and in some cases the indicator is characterized by decline.(See the table 2)

Table 2

Agricultural products (thousand tons), cattle (thousand), bee family (thousand)

Name	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
beans	2.1	0.5	0.4	0.4	0.5	0.4	0.4	0.4
potato	31.6	16.7	11.6	9	13.6	11.7	18.1	12.1
fruit	12.7	8.2	5.7	8.5	12.1	14.4	11.6	14
citrus	32.6	78.3	24.3	44.8	51.9	84.6	51.4	65.3
tea	0.5	0	1	0.7	1.1	1.1	0.2	0.9
milk	49.7	37.9	30.4	29.8	35.2	35.3	43.7	36.5
cattle	87.7	87.5	79.3	87.7	86.1	86.7	95	86.1
Bee family	9.1	21.2	37.4	49.3	55.2	61.9	56.1	40.3

It is compiled by us on the basis of Geostat data

The sector occupies the second place by 36% of the industry. Main areas of this field are: processing of agricultural products, poultry meat and egg production, production of bread-cakes, production of mining-processing (construction materials), production of alcoholic and non-alcoholic drinks, etc. All other spheres (construction, trade, hotel and restaurants, transport, communications, etc.) take 24% segment. There are small agricultural unions and entrepreneurial units in the Autonomous Republic of Adjara, which number consists of 516 entrepreneurial units according to the data from June 30, 2017 (See the table 3)

Table 3

**Entrepreneurial units registered in the Agrarian sector
of Adjara Autonomous Republic (data from June 30, 2017)**

	Cat tle- breed ing	Paul try- keepi ng	viticul ture	Bee Keep ing	Fish ing indust ry	Farm ing	Youn g plant farm	Green house farm	Seed ing plot
Batumi regional center									
LTD	8	2	12	28	3	22	4	3	-
I/E	11	3	20	50	5	32	6	3	-
Kobuleti									
LTD	4	2	4	4	-	6	2	3	1
I/E	6	10	1	8	-	60	5	1	-
Khelvachauri									
LTD	2	-	3	2	2	12	2	2	-
I/E	6	1	4	4	3	18	5	7	-
Keda									
LTD	2	-	3	1	1	3	1	1	-

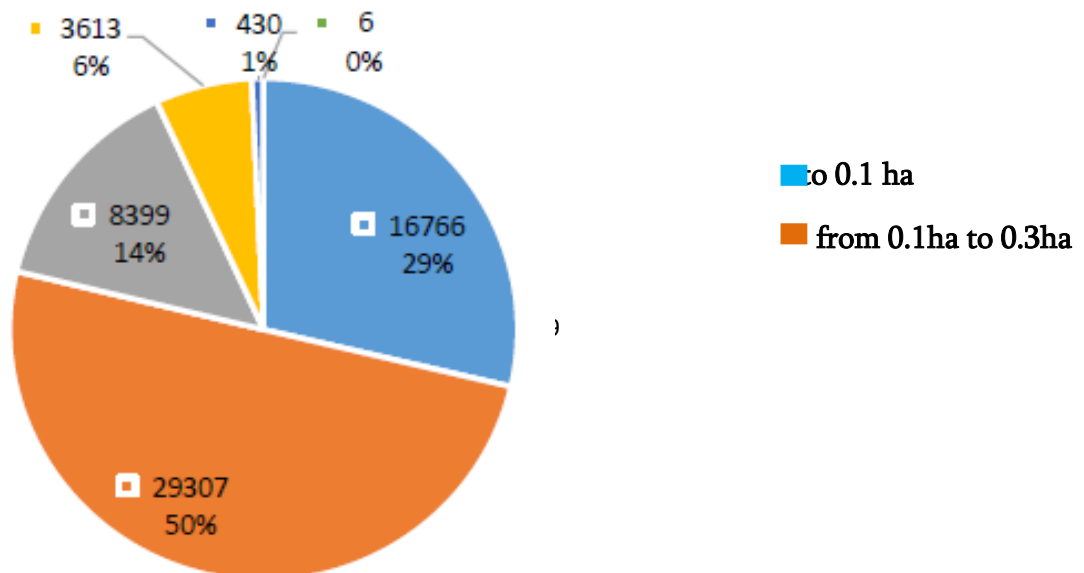
I/E	2	1	10	3	2	6	2	2	-
Shuakhevi									
LTD	1	-	-	2	-	2	-	-	-
I/E	2	1	2	3	1	5	-	-	-
Khulo									
LTD	5	-	-	3	-	6	-	1	-
I/E	9	1	1	9	3	14	-	3	-
Total									
LTD	22	4	22	40	6	51	9	10	1
I/E	36	17	38	77	14	135	18	16	0

It is complied by us on the basis of Revenue Service requested

In the autonomous republic of Adjara there are mainly the forms of family farming, but their economy is not very profitable. The number of agricultural service providers and service centers is very small. The level of equipping them with relevant materials and technology is not satisfactory. Land fragmentation is a significant problem. (See diagram 1)

Diagram 1

Figures of fragmentation of agricultural arable land registered on individuals in the Adjarian region

- from 0.3ha to 0.5ha
- from 0.5ha to 1ha
- from 1ha to 3ha
- 5ha and over

Source: according to the “amendments of description of land resources and soil, types of their protection, erosion, degradation and productivity, A.R. Adjara”, 2013

Agriculture is developed mainly as family farms and accordingly technological innovations in their activities are not observed or outdated. The methods of receiving raw materials, recycling and warehousing are out of date. For example, the use of modern technologies for harvesting and sowing, nursing fertilizers on plots, meeting the agrarian dates and other necessary activities are not carried out in the plant farming. The improvement of herd species in cattle-breeding, rising of milk quality and quantity suffer lack of proper attention. There are also no new technologies in the production, maintenance and storage of cattle feed, getting, processing, and storage of milk. Accordingly, the manufactured products are unvaried.

The most important peculiarity of agriculture of the Autonomous Republic of Adjara is that three out of five municipalities - Keda, Shuakhevi and Khulo represent high mountainous regions that require special approaches to agriculture development.

Kobuleti municipality is one of the major municipalities, which owns 27% of agricultural land in Adjara, totally 19 552 hectares. But only including 2 229 hectares is the arable land. On average, a family cultivates one 0,96 hectare of land. But only including 0.11 hectares of

arable land. By calculating for a single individual owns the total amount of 0,21 hectares of land, including 0,02 hectares of arable land.

At present, the index of local population satisfaction with vegetables is only from 10 to 15 per cent. Citrus and tea growing are the developed fields in the municipality. The lack of development is painfully reflected in of the processing industry, in the traditional strategic fields such as citrus and tea growing. The volume indicators of the processing of raw citrus product as a trademark of quality fruit as well as of non-standard part have been reduced and this trend will not be expected to improve in the nearest future. There are seasonally operating citrus fruits packing workshops in Kobuleti municipality: 3 – in Chakvi, 1 – in Bobokvati, 1 – in Khutsubani, 1 – in Legva, 1 – in Kakuti. These workshops are distinguished by the small capacity and low level of technical equipment. There are no enterprises processing the citrus fruit with the modern technology (paraffin, packaging, etc.) that causes the reduction of the length of keeping the quality of citrus fruit. There are no refrigerators and warehouses. The newly built citrus processing factory responds to modern standards in terms of technical and technological equipment, but the factory is not sufficient for the entire processing of citrus. In addition, it works incompletely, which causes non-use of non-standard fruit.

In Kobuleti municipality there are some positive results in the tea processing industry, but the existing potential does not respond to the use of possible resources. Presently, processing plants with various power are operating in the village of Kvirike, Chakvi, Kobuleti. Mainly black tea, green tea, brick tea, etc. are being processed. Besides seeking market and competition with foreign suppliers, one of the main problems is the difficulty of producing tea leaves. Tea entrepreneurs do not have their own tea plantations and are oriented on

casual suppliers. Investments in tea production are carried out using local and foreign resources but in inadequate amounts.

The economic spectrum of **Khelvachauri** municipality is largely tied to agriculture. The other fields of the economy are less common in the economic profile of the municipality. The economic analysis of recent years indicates that the Khelvachauri municipality has constantly suffered the difficulties from the point of view of increasing the commercialization potential. Practically, the fruit and vegetable processing is not presented in the territory of the municipality. There is no commercial processing of livestock products in the business sector either. The situation is complicated by the fact that in the neighboring municipalities of Khelvachauri there is no secondary manufacturing sector developed.

Khelvachauri region is an agricultural municipality of the Autonomous Republic of Adjara, which is quite small and owns 7% of agricultural land in Adjara, which is totally 5 093 hectares. But in Khelvachauri the arable land is only 2 466 hectares. On average, a family cultivates one hectare of land, including 0.29 hectares of arable land, including 0,14 hectares of arable land. By calculating for a single individual owns the total amount of 0,08 hectares of land, including 0,03 hectares of arable land.

The economic spectrum of **Keda** municipality is largely tied to agriculture like Khelvachauri. The other fields of the economy are not clearly distinguished in the whole economic profile of the municipality. The industry is in a better position the development contours of which are better seen in the background of other high mountain municipalities. Several commercial enterprises are active in certain segments of the sector, which operate more steadily in the spectrum of relative advantage on the market. On the mineral waters market the companies “Kokotauri” and “Akavreta” are operating.

Keda is a small-scale agricultural municipality, concentrating 6.9% of agricultural land in Adjara, totally 5 016 hectares. But only 2 389 hectares is the arable land. On average, a family cultivates one 1,2 hectare of land, including 0.59 hectares of arable land. By calculating for a single individual owns the total amount of 0,24 hectares of land, including 0,11 hectares of arable land.

The arable land of the municipality is in quite a risky line. In order to get a guaranteed harvest, watering is necessary. Erosion processes are also too high. Accordingly, the topsoil layers of the productive land are actively washed out.

At this stage no enterprise processing of agricultural products is functioning in the municipality. In the Keda municipality the farming is one of the main branches of agriculture. There is a great potential for the development of viticulture because of the rare and unique varieties of vine. According to the general tendency in the analytical period practically all cultures, as well as sowed areas and yield indexes, have a tendency to be more or less decreasing trends. Research observing describes the fluctuation with higher amplitude than an official statistic base does. Most of these are related to yield. However, it extends to the area of cultivation and yield indexes.

Economy of **Shuakhevi** municipality depends largely on agriculture. Economic analysis indicates that the municipality is increasingly suffers the difficulties in terms of increasing the potential of commercialization. There are practically no fruit and vegetable processing industry in the territory of the municipality. There is no commercial processing of livestock products in the business sector (Small scale enterprise Ango XXI works on recycling of livestock production, which does not affect the overall background). The situation is complicated by the fact that in the neighboring municipalities of Shuakhevi there is no secondary manufacturing sector developed.

Shuakhevi is a mountainous region of Adjara, which is quite small and owns less than 20% of agricultural land in Adjara, which totally is 14 480 hectares. But the arable land is only 1 643 hectares. On average, a family cultivates 3.23 hectares of land, including 0.36 of arable land. A single individual cultivates 0.63 hectares of arable land, including 0.07 hectares of arable land. With the exception of agriculture, Shuakhevi municipality's participation rate in the economic development of Adjara and the country is too small.

The economic spectrum of the **Khulo** municipality is mainly based on agriculture. Khulo municipality is land-poor and owns 32.6% of agricultural land in Adjara, which is totally 23 700 hectares. But here the arable land is only 2 463 hectares. On average, a family cultivates 3.16 hectares of land, including 0.33 of arable land. A single individual cultivates 0.66 hectares, including 0.07 hectares of arable land.

The municipality is in the risk zone for land cultivation. In order to get a guaranteed harvest, along with watering, some areas are required to carry out works of land drying. Erosion processes are also high. Accordingly, the topsoil layers of the productive land are actively washed out.

Economic analysis indicates that the municipality is increasingly suffers the difficulties in terms of increasing the potential of commercialization. There are practically no fruit and vegetable processing industry in the territory of the municipality (even the primary). There is no commercial processing of livestock products (there is the only dairy receiving enterprise). The situation is complicated by the fact that in the neighboring municipalities of Khulo there is no secondary manufacturing sector developed. The only dairy processing plant in the village of Diocnisi was set up in 2015 and produces the products such as: cheese, noodles, homemade sour cream. The enterprise is oriented only on the market of the Autonomous Republic of Adjara.

The researches carried out by us in the Autonomous Republic of Adjara have shown that the issues of research-educational institutions, which can support to introduce technological innovations, are still unsolved. Agricultural exhibitions, which will also positively influence on the process of introduction of various technological innovations, are rarely held.

Analysis of the research carried out in the area of individual municipality shows that the majority of respondents consider perspective the use of unused resources in the future. In the municipalities where the issues need attention, the answer is the same: product sales, vegetable processing, fruit processing, meat production, availability of credit, information ensuring. (See the table 4)

Table 4

Farmers and entrepreneurs (across the Autonomous Republic of Adjara)

	Kobuleti	Khelvachauri	Keda	Shuakhevi	Khulo
	%	%	%	%	%
Product sale	40	30	30	30	30
Fruit processing	10	15	5	5	5
Vegetable processing	10	5	15	5	5
Meat production	10	15	20	20	25
credits	15	15	10	20	15
Information ensuring	15	20	20	20	20

Source: Studies conducted by us

It is noteworthy, that lately significant shifts are observed in terms of information provision. of creating so-called "Agro-pedia" on 31 August 2017 in Keda. Agro-pedia is an agro-library where there are almost a thousand articles and materials about various agro events or services. This is a pilot-demonstration project.

The second chapter of the work "**The Role of Farmers in Agricultural Agrarian Sector Development**" focuses on farming farms, priorities of their development in Georgia, ways of increasing farmers' co-operation and their economic outcomes.

In the agrarian sphere, the complex process of organizational and economic change has been carried out such as synthesis of industrial production as agribusiness, where the leading parts are of the branches of food and processing industries, farms and co-operative associations.

Georgia was an agricultural country from the very beginning. Together with the economic activity the Georgian man was formed as a person in the Stone Age. He starts obtaining raw materials, land extraction, iron processing and industrial activities. All his activities are directly related to the development of agriculture. A clear example of this is the way that has passed since then. He created and brought wheat, maize, vines, fruit, livestock, poultry, bee and many other aboriginal and unique varieties.

Analysis shows that farmers in Georgia are in the initial stage of development. They are not yet the perfect sign of market relations. Participation of the world leading countries is essential for the development of the field, taking into consideration the specific nature of the existing environmental conditions and traditions based on the centuries-old experience of agricultural farming.

If we compare the agricultural sector and structural indicators of farming and data in the United States and countries of euro union, we will get the following picture: one food farming industry of the United States provides an average 126 people. An average of 144 people living in Germany. 51 living in the EU countries, while in Georgia, even the average employee can not feed himself, and not the other agrarian activities, rural hunger would prevail.

In the United States, the average agricultural land area of 190.2 ha is used by one farmer, 30.3 ha in Germany, 174 ha in the EU countries, 1 in Georgia, 5 ha.

The number of people employed in agriculture in the United States is 2.9 million. The number of people employed is 1,6%, in Germany - 2.9%, in EU countries - 5.0% and in Georgia - 54%.

In the United States, a small number of farmers use 0.2% of the farmland, in Germany - 31.7%, in the European Union - 56, in the United States, 4% and in Georgia - 98.4%.

In the United States, farmers use 60,4% of farmland, 55.7% in Germany, 35.7% in EU countries and 1,5% in Georgia.

More than 50 hectares of agricultural land in the USA are used by 39,4% of farmers. 12,6% in Germany, 7,9% in EU countries and only 0.1% in Georgia.

If the farmers and farming development of Georgia are to be adopted by the structural indicators of the EU farmers and farms (as these countries are more or less similar in natural-climatic conditions and agrarian relations than in the United States of America), the farm in Georgia and the process of further development of farming area should be focused on emphasizing the importance of co-perennial farming and reintegration, creation of a

civilized market and acquisition of lands in the use of farming, intensification and farming Introduction.

Farmers and peasants are often identified with one another, which we think is unjustified, because these concepts in the theory and practice of modern economics incorporate different types of agricultural production and our view is the following:

The peasant farm is a more traditional organizational form of agricultural production, which has evolved over a long historical period compared to farming. The peasant farms existed even before the early philosophy, but it was more typical for the epoch of feudalism. It is essentially natural or semi-natural. The owners of peasant farms are, as a rule, the representatives of the farmers of the village peasant farms, whereas farmers can often be the representatives of various social strata of the city. In this case, farmers of peasant and farming farms are absolutely possible to have the different aims.

The key to the distinctive peculiarity of peasant and farming industries is also the level of production of the produce. Namely, the agricultural activities of the farmers are oriented on the satisfaction of personal needs of its members by agricultural products, i.e. Peasant farms have consumer-partial commodity direction, while farming farms are fully oriented on commodity production.

Farmers and farms differ from each other by the nature of the use of force. The peasant farm is employed by employed labor as a rule, usually using a small portion of agricultural work, temporarily, seasonally. The main and permanent participants in the peasant farm are the owners of the farm and the members of his family. who represent peasants. The Farming 'farms are employed in the process of employing more and more

permanently, as well as farmers' owners owning the management and organization of production, as they are often employed by professional managers.

Farming farms differ from peasants' farms with the level of specialization. Peasants' farms differ from farmers' farms, as their main goal is to meet the needs of farmers on agricultural products. The farmers focus on the production of commodity products, the use of more comprehensive tools for complex mechanical mechanization, the sustainable growth of labor productivity, the introduction of scientific-technical progress in the development of achievements, which further deepens their differences in comparison with peasant farms.

Due to a number of advantages and timing requirements, the functioning of farming farms in Georgia should become the main and strategic direction of the organization and development of agricultural production. Moreover, such a farm is a fairly effective form of rational use, which is of great importance for a small-scale Georgia.

It is also important to unite farmers with small farmlands as a cooperative in terms of enhancing crop productivity and realization issues. The high value of cooperatives indicates the data in the developed European countries. In one of the highly developed countries, Denmark has the following cooperative: there is a starch producing cooperatives, where 85% of potato starch is exported and sold for more than 40,000 countries in 170,000 t. per year. Potato starch is produced by 5 enterprises belonging to cooperative and unites more than 3000 farmers. The cooperative is operated by the following basic principles: the farmer is the owner of the shares. Each action gives the right and at the same times an obligation of 100 kg. On potato delivery (10 shareholders have the right and obligation to hand over $10 \times 100 = 1000$ kg of potatoes). The order of potato is determined by the enterprise and the minimum cost of the product is paid on the spot. The profit received after the sale of starch is

distributed according to the number of shares. Selling or selling of shares is allowed. The price of the action is determined by the price of potato at the moment of sale. The cooperative is managed by a congregation that selects the managing director of the enterprise from the cooperative members. The cooperative member has only one vote and it does not depend on the number of shares.

The Law on Agricultural Cooperatives in Georgia was adopted on 12 July 2013 on its basis 1586 cooperatives were registered at 31 December 2016: Adjara - 153, Samtskhe-Javakheti 360, Kvemo Kartli - 221, Kakheti - 165, Racha-Lechkhumi - 137, Imereti - 134, Samegrelo - Zemo Svaneti - 123, Shida Kartli - 112, Mtskheta - Mtianeti - 84, Guria - 49, Tbilisi - 48. Cooperative status cooperatives were granted to 484, in 2016.

The working style of cooperatives is more or less flexible and adequate for today's needs. These results are proved by the results of the research which were got by us. The survey carried out by the Adjara Autonomous Republic in cooperation with the cooperatives clearly showed that cooperatives are the best way to implement agrarian activities and reduce the problems in the field of employment and create opportunities for greater benefit. Subjects with surveyed cooperatives unanimously recognize the positive sides of the cooperative and have difficulties to name the shortcomings.

Analysis of research data shows that the existing reality is much more difficult than it is presented. There are many problems that need to be overcome, because they have a massive character.

One of the objectives of the survey was the question of the problems in the production of agricultural products and whether or not the existing problems have been created as a result of cooperatives.

Almost 90% of respondents indicate that the problems can be relieved on the basis of existing promotion, but they do not have much to do.

One of the most important problems is the fragmentation of land that creates a problem in terms of activity, as well as in attracting finances.

When asked whether the loans are available for agriculture, 99% of respondents do not respond to their own activities, which are scarce for agricultural activities, as they need equipment, fertilizers and other means.(See the table 5)

Table 5

Results of Agricultural Cooperative Survey (in the Adjara Autonomous Republic)

Nº	question	answer	Results in %
1.	What was the basis for forming a cooperative?	Support	95
		Joint work	5
2.	How would you characterize co-operation?	Positively	98
		Negatively	2
3.	Is there a difference between the current and current problems?	Yes	90
		No	10
4.	Are Loans Available?	Yes	1
		No	99
5.	Do you think cooperatives are the best way to develop the agricultural sector in the country?	Yes	100
		No	0

Source: Result of own research

The rich experience in foreign countries is the development of farming farms and cooperatives. It is necessary to take into account these experiences, the ability to use a lot depends on how scientifically reasonable program we are in this direction. It is especially important how we use it and we will implement it practically. Only in this way we can achieve the desired results of agricultural farming and cooperative development in the agrarian sector.

The third chapter of the work "**State regulation and support as a mechanism for solving the problems of economic efficiency**" deals with the role of state regulation and support in the solution of the agrarian sector, and the need to share the world experience.

The state support of the agricultural sector of the economy represents an integral part of the agrarian policy of the country and makes it possible to mitigate the consequences of non-negativity of goods between the agrarian sector and other sectors of the economy significantly. It ensures the efficiency of the agrarian sector in the country.

State regulation of agrarian production is a complex and multifaceted system. Its implementation in Georgia is mainly available in two directions:

1. Formation of agricultural raw materials and product market
2. Protection of interests of local producers.

The first direction consists of a complex set of events related to the establishment of a market area, the central place in which the product of the products of the product and the price regulation of their products.

The second direction involves the protection of the protectionist policy by the state in which the domestic market is protected. The factors that impede state support in the agricultural sector of our country are that there is no optimal ratio of self-regulation market and state impact mechanisms, as well as a long-term scientific concept of state regulation.

In the Georgian agricultural sector, it is necessary to pay attention to the elaboration of flexible targeted programs of agriculture in which the priority directions of local production will be considered.

Qualitative development of the agrarian sector is impossible without multilateral state support and regulation, without proper sectorial policy. The key issues of this policy are the approach of the government towards agricultural lands. In general, it is known that in the developed world, including in Europe and Japan, agricultural land is recognized as a national wealth, the reasonable management of which is a state of well-being. Therefore, the government is actively interfering with the management of the land market, as well as in the exploitation of the land. The marginal minimum and maximum of lands (according to regional peculiarities and production specifications) are set. Such an approach prevents as fragmentation and division of the lands, as well as their wrong largenining. The state controls those. who purchase the land, it is forbidden to sell it to legal entities, , foreign citizens cannot buy land etc. All this contributes to the creation of optimal conditions for the production and the protection of vital rights of rural people, serving the maintenance and development of rural communities.

The current agrarian policy in Georgia is inadequate for the tasks and goals facing this sector. On the contrary, the mistakes made in the implementation of the reforms significantly weakened the material-technical base of the agricultural sector and the productivity, which,

together with other reasons, became one of the serious causes of economic crisis in the country.

The peculiarities of our country (regional diversity, their peculiarities, the situation of the transition economy, etc.) require more active actions from the state to eradicate disproportions in the economic sphere, to solve difficult regional problems, to create conditions for sustainable development of the regions of the country.

Particular attention should be given to the regions with difficult climatic conditions (mountain regions), which are represented by the agricultural sector in the field of economy with a large share and complex social background. These include 90% of the regions of Georgia, including the Autonomous Republic of Adjara.

In 2012 the Agricultural Projects Management Agency (ARMA) was founded to support the development of agriculture in Georgia, which is implemented by the Ministry of Agriculture and managed by various subordinated agricultural and processing enterprises. Its mission is to support the development of agriculture of Georgia and main functions:

- A) Planning and management of projects initiated by the Ministry of Agriculture;
- B) Management of subordinated agricultural and processing enterprises.

Within the framework of the Agency State project "Produce Georgia - Quick Development", the following projects are implemented by:

1. Start the future;
2. Tea Plantation Rehabilitation Program;

3. Agro-Production Support Program;
4. Preferential agro credit;
5. Co-financing Project for Processing and Savings Enterprises;
6. Agribusiness;
7. Produce in Georgia;
8. Seasonal projects.

In 2016, 259 beneficiaries used the project "Start the Future", the researcher, only one beneficiary from the Autonomous Republic of Adjara, with co-finance of 61.361 GEL.

Only 1699 beneficiaries benefited from the preferential agro-credit program, only 14 beneficiaries in the Autonomous Republic of Adjara, 4 of which received a loan of 190.000 GEL and 10 beneficiaries within 652.700 USD.

31 beneficiaries around the country, only 1 beneficiary across the Autonomous Republic of Adjara, use the project "Coverage of Agricultural Production and Saving Enterprises". Project financing is about 1 million.GEL.

The number of beneficiaries benefiting from the Project "Agro Insurance Program" consists of 18.795 and 5.790 beneficiaries in the Autonomous Republic of Adjara, whose insurance premium is 1.509.298 GEL.

According to the 2017 budget project, agriculture financing is 57 million. In comparison with 2016, which is 321.350 million GEL. According to the Ministry of Agriculture, this reduction is associated with the abolition of a small farmers' promotion program. Analysis

showed that countries where high levels of living and income of the population are distinguished by the large amount of money to support agricultural producers. For example, in the US it is equal to \$ 46.5 billion (1% of gross domestic product), in EU countries - 121.4 billion US dollars (1,3%), and Japan - \$ 48.7 billion (1 Gross Domestic Product) 4%).

Incompatibility with the aims of the country comes from the decision of the Government of the country on January 1, 2017 to abolish the support of small, family farming farms, which resulted in abolition of "agricultural cards". This card gave the farmer the opportunity to buy agricultural goods within two hundred GELs, which was a certain benefit for him.

Projects implemented by the state should contribute to long-term sustainable development of agriculture. Creation of an entrepreneurial environment that will result in quantitative and qualitative growth of agro products produced in the country. Competitive, high quality products output, high level of food security and export growth. However, the existing reality shows that these projects do not give real results. The reason for this is the lack of access to each project.

The economic success of the agrarian sector must be founded through the consolidation of the land. The main responsible authority for the consolidation projects in land consolidation is the Ministry of Agriculture and the consolidation tools are mainly involved in the development of rural development strategies and programs.

As a result of implementation of these programs, it is possible to step up gradual land and increase the average size of the parcels. Extended plots will allow their owners to increase the scale of farming and consequently, effectiveness. Which will play an important role in raising the tenacity of the sector and accelerating the modernization of agriculture?

In the fourth chapter of the work **“Conditions for agrarian sector development and economic efficiency”** the main aspects of agricultural sector development are discussed in the framework of free trade with Europe, ways of raising economic efficiency of the main sectors of the agricultural sector.

Georgia's foreign trade turnover has increased 6 times in recent years. This is due to the liberal trade regime introduced by the Government of Georgia: low tariffs on import, small quantities of licenses and permissions on export / import, the absence of quantitative restrictions on import/ export, the absence of customs tariffs on export / re-export, the absence of Value Added Tax on export and simplification of trade procedures. However, as a result, the liberal trade regime has led to an increase in imports, which in turn led to a growing record deficit in the balance of the trade and made the people responsible for the policy elaboration think over the problem. It should be noted that the difference between imports and export, on the background of their growing indicators, is gradually decreasing over the last few years. By 2017, exports amounted to 36% of total foreign trade turnover.

Georgia is on the path of integration into the world economic space. Since 1997, after the joining the World Trade Organization, the use of the Generalized Preferences System (GSP) in the trade with developed countries, which later added GSP + trade regimes, made it more favorable for Georgia to promote foreign trade and encourage export growth. After launching the Eastern Partnership Initiative, in 2009, relations between Georgia and the European Union entered into a new phase. The Eastern Partnership Initiative envisages the deepening of relations in three main directions - Association Agreement (AA), which also includes an agreement on Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) and Visa Facilitation and Readmission Agreements.

The European Union is one of the largest trade partners for Georgia and its share is 30% of the total volume of imports, but exports consist only 20%, which constitutes a continuous negative trade balance. In contrast to other countries (mainly the member states of the Commonwealth of Independent States), there are some hindering factors for trade, especially for the agricultural products: high tariffs, obstacles due to non-tariff measures. In this context, in November 2013, the Association Agreement initial, as first step for the ratification of the agreement between the EU and Georgia, and on the other hand, the agreement on deep and comprehensive free trade area as a part of the agreement, reduced trade barriers and export of Georgian products to create new opportunities, from the point of view of further diversifying for foreign trade and development, as well as increasing the benefits from trade.

In order to increase and diversify export of Georgian agricultural products, it is necessary to focus on the following issues:

- Implementation of General Promotion Program in support of Georgia Agroexport in high-income countries such as the European Union;
- Renew Georgia's agrarian education and research capacity;
- Improve the training of the workers and managers in the agricultural and food production plants;
- Investments in the internal transport infrastructure.

Agro-export growth requires a relevant trade policy environment. Trading agreements with current and potential trading partners may increase legitimate belief for investors and merchants and increase access to foreign markets.

Deep and Comprehensive Free Trade Agreement (DCFTA) between Georgia and the European Union, which was signed in June 2014, is the very case of the proper trade policy environment. The benefit of this agreement greatly depends on Georgia's ability to increase the

quality of food production to the level of European Union standards. The Agreement will not only increase export of Georgian agricultural products to the EU market, but also open other markets that gradually develop similar standards. This will also strengthen internal farming and production.

According to the data of 2016, Georgia exported the agro products worth of 692.2 million US dollars that is higher than the same data with 13.1% in 2015 and exceeds with 35.6% for 2012. In this period, the share of agricultural products in the country's total exports constitutes 33%. The export mainly concerns to: nuts (26%), wine (16%), alcoholic beverages (13%), mineral and freshwater (12%), cattle (5%), fish (2%), non-alcoholic beverages (2) %, Citrus (2%) and others.

In 2016 the export of Georgian agricultural products was carried out in 88 countries. Deep and Comprehensive Free Trade Area Agreement promotes trade development with European Union countries and diversification of export markets. The value of agricultural products exported in the EU in 2016 is worth of 221 million USD and is 2 times higher than the data of 2012. According to the data of 2016, Georgia imported agro products worth of 1.1 billion US dollars, which is 4% less than the previous year. The total share of agricultural products in the country's total imports is 14.7-per cents. The import mainly concerns to: tobacco (10%), wheat (8%), sugar (6%), poultry meat (5%), chocolate products (5%), vegetable oil (4%), flour confectionery (3%). In 2016, import of agro products in Georgia was carried out from 105 countries. According to foreign trade data, negative trade balance decreased by 25%. (See diagrams 2 and 3).

Diagram 2

**Main export markets of agro products of Georgia
(2016)**

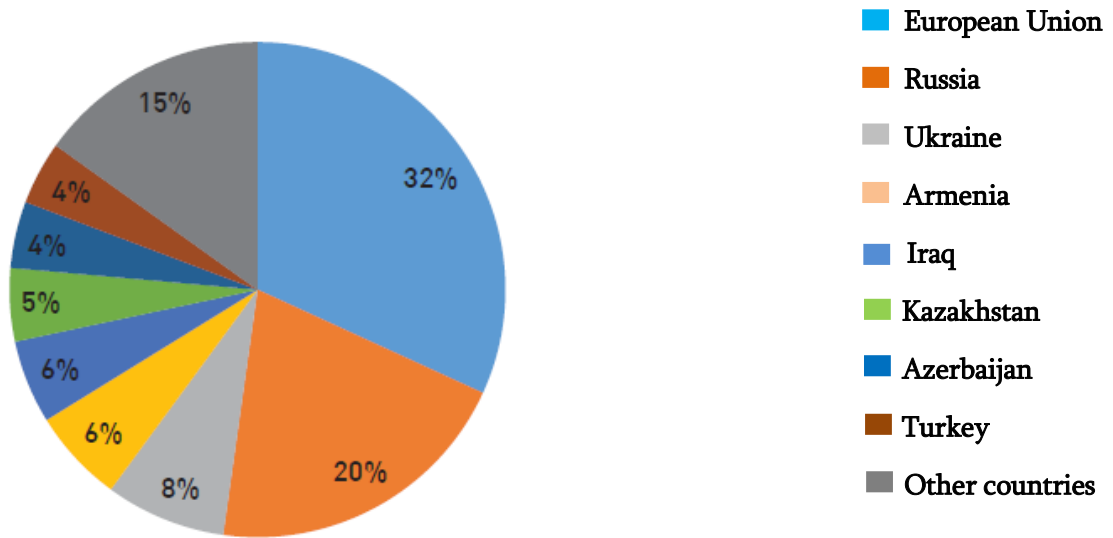
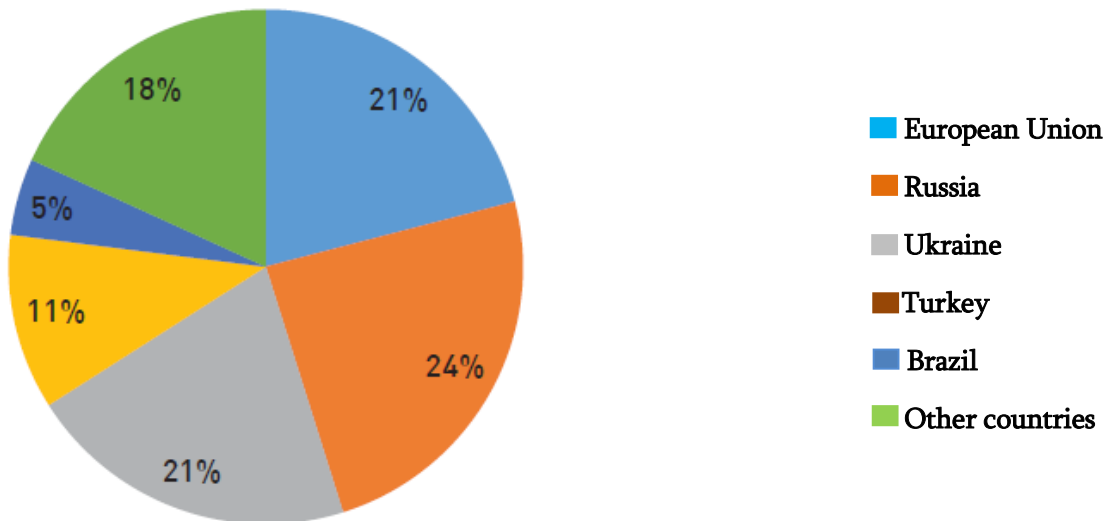

Diagram 3

**Main importers of agro-food products
(2016)**

Source: Ministry of Agriculture of Georgia Annual Report, 2016

Georgia is so called a net importing country. This implies that the supply of more shares (about 80%) on food products is being imported. An analysis of imported goods shows that Georgia depends on the following imported products: wheat, tobacco, meat and vegetable oils, as well as nutritional products obtained by grain processing. The above mentioned products require large land resources and high level of mechanization, in which Georgia has no competitive advantage.

Dynamic analysis of 10 leading groups of exported goods (2013-2016) is encouraging, but it should also be taken into consideration that despite the fact that the nut is the leading product of export from Georgia in recent years, its sustainable success will largely depend on the price dynamics, the land, and the workers in the near future forecasting. In the rest of the five leading categories of other countries (excluding the EU) there has been drastic change in its export. After the opening of the Russian market for Georgia the export of wine from natural grape has been increased by 50% compared of that in 2012, and the export of mineral waters has risen by 55%. Thus, recent developments and new opportunities have changed the export intensiveness of agricultural products to Georgian producers. (See the table 6)

Table 6

Dynamics of major export products

Export of products, mln. USD	2012	2013	2014	2015	2016	average
Nuts,	69.956	75.13	130.08	83.659	166.712	105.109

walnuts, fresh or dried						
Indentured ether spirit, spirit liquids	54.019	55.705	67.852	80.027	99.925	71.506
Natural grape wines	31.99	41.138	54.103	64.87	127.85	63.992
Waters, natural or mineral	24.675	36.91	47.607	59.341	106.88	55.085
wheat	3.248	7.242	6.169	52.062	47.743	23.293
beef	16.90	19.310	28.21	39.267	47.630	30.265
Mineral waters and soda	10.684	14.666	15.051	20.888	17.441	15.746
lamb	17.05	13.42	14.944	18.162	15.54	15.82
Fruit and vegetable juices	2.883	6.201	6.312	12.53	7.358	7.058
corn	1.097	2.650	9.95	7.678	12.581	5.000
Citrus fresh or dried	15.70	12.143	5.263	7.670	20.18	12.193

Source: National Statistics Office of Georgia, 2017

The export of agricultural products of Georgia is not distinguished by its diversity and large volume, so it is characterized by low competitiveness on the world market.

Increase of export potential in agriculture is limited because of fragmentation of farmers and land plots. The satisfaction of EU standards and certification requirements for individual farmers will be complicated by comparison with cooperatives, as well as risks will be significantly complicated in terms of entering new markets and exporting their product, taking into consideration the EU's highly competitive markets. Currently, in the agricultural sector of

Georgia, primary production products are dominated; farmers produce the goods mainly for the domestic market, only the parts of it are exported abroad. However, without the complex value chain, DCFTA's potential benefits will not be fully utilized.

From the economic point of view, the efficiency of production is of great importance, which implies the outcome of the production process. Relationship between the achieved results and the cost of current and done work is reflected in the quality of production resources and their efficient use. Solving the problem successfully, which is facing each agricultural enterprise (company), can also be based on economic efficiency.

Today it is necessary to utilize agricultural resources, both food and commercial opportunities and potential in the whole country as well as in the Autonomous Republic of Adjara. Practice shows that diversified production has been successfully developed, which has its own processing mechanism and guaranteed marketing. The interests of the development of agrarian fields are strictly demanding to process, promote and improve their effectiveness on the basis of science. Such a concept should maximize scientific achievements and advanced practices, state regulation, industrial ties, optimization of tax, credit and finance policies should be established, land and domestic economic relations should be improved, also production structure should be changed taking into consideration the current situation of the market, ecology of nature and economic conditions, as well as production should be improved, development of co-operation and agro-industrial integration on the basis of scientific-technical progress should be achieved. It is necessary to mobilize all areas, take measures to protect the local goods from the export expansion on the consumer market.

Key conclusions and recommendations:

✓ For dynamic implementation of current reforms in the agricultural sector, for the establishment of civilized economic relations in our country making deep scientific analysis, accurate assessment and economic efficiency of development is very important, particularly in the Autonomous Republic of Adjara;

✓ Three of the five municipalities in Adjara such as: Keda, Shuakhevi and Khulo are mostly mountainous, which are characterized by difficult relief and zonal-climatic diversity, which has led to the formation of traditional farming fields. Namely, in the mountain zone is mainly breeding, and in the lowland there is privilege of planting.

✓ The main source of food for rural population is the agricultural products presented on their land that are not sufficient to satisfy their needs. In order to overcome this problem, it is necessary to involve people in cooperatives and maximize the ability to get more revenue;

✓ Currently 43% of Georgian population lives in rural areas. In the agricultural sector more than 54% of the country's economically active population is employed. Unfortunately, the volume of production produced in the agricultural sector in recent years and its share in the country's gross domestic product is almost unchanged. In 1996, the share of the products produced in the agricultural sector amounted to more than 33% of GDP now it has been reduced four times and is not about more than 9,3%, it provides only 14% of the domestic market demand;

✓ The cornerstone of the agricultural policy of the country and one of the main issues is agricultural problems and problems in land using. The land reform, which has been

implemented in Georgia, is far from advanced world experiences and is one of the main reasons for the deep crisis that has affected on the country's agriculture. The situation is complicated by the fact that even a small size of land is not often in the whole boundaries. It is divided into two or more plots, which negatively affects the productivity of labor;

✓ In our opinion, it would be better to develop a specific strategy for agricultural development directly by the municipalities and act on this strategy. It is necessary to establish a multi-year plan to promote the right direction of the Georgian village. Otherwise, there will be a natural and unverified policy in this area, which will bring even more negative results in the longer term;

✓ Based on our studies we can conclude that the municipalities should pay special attention to the provision of information. Considering the soil-climatic conditions and the proper usage of agrotechnics productivity is due to be increased;

✓ The study showed that in the unique micro-climatic zone of viticulture of Keda municipality gives high-performance sparkling winemaking materials. Vine varieties such as Chkhaveri, Tsolikauri, Ozheli, Aladasturi, and Extractor are cultivated here. Of course, the scale of production cannot be voluminous, but the emphasis should be made on high quality and the production of expensive wines on the market;

✓ In respondents' opinion, in the municipalities of Keda, Shuakhevi and Khulo the primary task should be to restore livestock first and revive it in the region will help the raise the living level of the population, as it is a series of valuable products;

✓ According to the survey, most of the respondents consider the sale of produced products. They unanimously recognize the necessity of cooperatives, which, on the basis of the contract, provides the purchase, transportation, reproduction, selling the products from family farms;

✓ Farmers' farming in Georgia should be divided into three types of farming:

- Internal (small family) farm - which is not oriented on economic profits, directly is engaged in activities and uses products only for its own use.

- The peasant (family) farm - where family members are involved in the production of more agricultural products than their own consumption, they are engaged in economic activity, but are not registered as entrepreneurial subjects.

- Farmers' Farm - which is registered as an entrepreneur, has hired workers, produces agricultural products and is focused on receiving profits.

✓ Georgia's ecologically pure agricultural products can achieve success and establishment on the European market. Depending on its small earthliness, the emphasis should be made not on the scale and quantity of production but on the safety and quality indicators of food products;

✓ Currently 153 cooperatives operate in the Autonomous Republic of Adjara. This number should increase, cooperative makes small goods producers to unite and produce more and better products;

✓ Political decision should be taken and the land will be declared a priority, which should be logically followed to develop strategic vision of consolidation of agricultural lands and a long-term plan;

✓ It is necessary to develop medium and long-term strategies for the agricultural sector directly by the municipalities and to determine the segments that may have a competitive advantage.

Based on the research, the following practical recommendations may be made, in particular:

- Develop a flexible strategy and action plan for the development of agrarian sector in the Autonomous Republic of Adjara directly by municipalities;
- Studying the important issues for the development of agrarian sector and existing problems, analyzing and implementation of efficient measures.
- Unification and coordination of all stakeholders.
- Improvement of current legal framework for cooperative development, enhancement of co-financing and assistance.
- Accessibility and flexibility of programs implemented by the state.

We believe that the results of the survey will help to overcome the existing problems in the agricultural sector. Developed conclusions and recommendations will provide a solid foundation for the development of all sectors of the agricultural sector, to increase its efficiency gradually. All this will contribute to the improvement of the economic situation of the country as well as the agricultural sector of the Autonomous Republic of Adjara.

Results from the Doctoral Thesis are reflected in the following scientific articles:

1. **Jakhaya L.** "Regulation of State Authority and Support for Development of Agricultural Agrarian Sector", Journal "Economic Profile", N16, 4-10, Kutaisi, 2016.
2. **Jakhaya L.** "Effective Functioning of the Agrarian Sector of the Region", Journal, "Economics", N1, 90-105, Tbilisi, 2017.
3. **Jakhaya L.** "Development of Farmers' Farming in the Agrarian Sector in Georgia", Journal "Economics", N9-10,21-36, Tbilisi, 2017.
4. **Jakhaya L.** «Development of Cooperatives in Georgia", Journal "Innovative Economics and Management", N1, 60-66, Batumi, 2017.
5. **Jakhaya L.** "Land Consolidation - The Most Important Instrument for Agriculture Development", Journal "Innovative Economics and Management", N3, 90-95, Batumi, 2017.